

**To'annoo Dambiilee fi Qajeelfamoota Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'anii:
Haala Qabatamaa Oromiyaa**

**Qorattoonni: Tafarii Baqqalaa
Waaqgaarii Dullumee**

**Gulaaltonni: Habtee W/Sanbat
Tashoomaa Shifarraa
Angeessaa Itichaa**

Waxabajji, 2010

Adaamaa

BOQONNAA TOKKO.....	1
SEENSA	1
1.1. Dugda-duuba.....	1
1.2. Hima Rakkoo	5
1.3. Mala Qorannoo	7
1.4. Kaayyoo Qorannichaa.....	10
1.5. Daangaa Qorannichaa.....	10
1.6. Faayidaa fi Fayyadamtoota Qorannichaa.....	10
1.7. Gurmaa'insa Qorannichaa.....	11
BOQONNAA LAMA.....	12
SIRNA TO'ANNOO SEEROTA AANGOO BAKKA BU'INSAAN BA'ANII:.....	12
SAKATTA'A HOGBARRUU FI SEEROTAA.....	12
2.1. Maalummaa Seerota Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'anii.....	12
2.2. Faayidaa fi Miidhaa Seerota Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'anii.....	14
2.3. Dhimmoota Aangoo Bakka Bu'insaan Seerotni Irratti Hin Baanee fi Irratti Ba'an (Non-delegable Legislative Power and Delegable Legislative Power).....	14
2.4. Sirna To'anno Waliigalaa (General Controlling Mechanisms).....	16
2.4.1. Qajeeltoo Beeksisa (Principle of Notice).....	16
2.4.2. Qajeeltoo Uummata Hirmaachisuu (Public Participation).....	17
2.4.3. Qajeeltoo Maxxansaa (the Principle of Publication).....	18
2.5. To'anno Qaamolee Mootummaa Sadaniin Ta'u.....	19
2.5.1. To'anno Qaama Seeraa Baastuu (Parliamentary Control)	19
A) Hindii	21
B) Ingiliiz.....	22
C) Naayijeeriyyaa	24
2.5.2. To'anno Qaama Seeraa Hiiktuu (Judicial Control).....	25
2.5.3. To'anno Qaama Raawwachiistuu (Executive Control).....	30
BOQONNAA SADII.....	32
SIRNA TO'ANNOO SEEROTA AANGOO BAKKA BU'UMMAAN BA'ANII: AKKA NAANNOO OROMIYAATTI	32
3.1. To'anno Waliigalaa.....	32
3.1.1. Adeemsa Qophii Dambiilee	32

3.1.2. Adeemsa Qophii Qajeelfamootaa	35
3.2. To'anno Qaamolee Mootummaan Godhamu.....	38
3.2.1. To'anno Qaama Seera Baasaan (Caffee) Ta'u.....	38
A) Tooftaa Aangoo Bakka Bu'insaa Ifa Taasisuun Kennuu.....	38
B) Sirna Koreetti Fayyadamuu (The Committee System)	42
➤ Sadarkaa Wixineetti	42
➤ Erga Ragga'anii Booda	44
3.2.2. To'anno Qaama Seera Hiiktuun (Manneen Murtiin) Ta'u.....	47
3.2.3. To'anno Qaama Seera Raawwachiisaan Ta'u.....	54
3.3. Dambiilee fi Qajeelfamoonni Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'an Irratti Rakkoowwan Qabatamaan Mul'atan.....	56
3.3.1. Daangaa Aangoo Bakka Bu'insaa Labsii Caffeen Ala Ba'uun (Ultra Vires)	56
3.3.2. Mirga Adeemsa Haqaa (The Right to Procedural Justice) Dhugoomsuu Irratti Dhiibbaa Uumuu	57
A) Mirga Ol'iyyannoo Sarbuu	57
B) Mirga Ol'iyyannoo Dhiphisu	59
3.3.3. Aangoo Qaama Biraaf Kenname Irratti Seera Baasuu.....	61
3.3.4. Bifa Seerri Qabaachuu Malu Qabaachuu Dhabuu	61
3.3.5. Seerri Caffeen Tume Yoo Fooyyaa'u Kan Aangoo Bakka Bu'insaan.....	62
Ba'u Duuka Fooyyaa'u Dhabuu	62
3.3.6. Dambiilee fi Qajeelfamoonni Aangoo Bakka Bu'insaa Yeroo Jedhame	63
Keessatti Ba'uu Dhabuu.....	63
3.3.7. Yaadrimee Qoqoodinsa Aangoo Dagachuu	64
3.3.8. Dhimmoota Labsiin Aangeffamuu Malan Qajeelfamaan Aangessuu.....	64
3.3.9. Dhimmoota Qajeelfamaan Ba'uu Qaban Dambiin Baasuu.....	66
3.3.10. Dhimmoota Hunda Hammachiisuu/Diddiriirsuu Dhabuun Hojiirratti.....	67
Rakkoo Uumuu	67
BOQONNAA AFUR	69
YAADOTA GUDUNFAA FI FURMAATAA.....	69
4.1. Yaadota Gudunfaa	69
4.2. Yaadota Furmaataa	70
Maddeewwan Wabii	74

A)	Joornaalota	74
B)	Heerotaa fi Seerota.....	74
C)	Labsiilee, Dambiilee fi Qajeelfamoota sakatta'aman	74
D)	Maddeewwan Toora Interneetii	78
E)	Kanneen Biroo	79
F)	Tarree Namoota Af-gaaffii Deebisanii.....	79
G)	Tarree Galmeewan Mana Murtii Idilee fi Mana Murtii Bulchiinsaa	81
	MILTOOLEE :Af-gaaffiwan adda addaa	83
	Unka 1: Afgaaffii Gorsaa Seeraa Waajjira Pirezidaantiif Qophaa'e.....	83
	Unka 2: Afgaaffii Waajjira Caffee Oromiyaatiif Qophaa'e.....	83
	Unka 3: Afgaaffii Wixineessitoota fi Hooggantoota BHOTiif Qophaa'e.....	84
	Unka 4: Afgaaffii Seekteroota Mootummaa Filatamaniif Qophaa'e.....	85
	Unka 5: Afgaaffii Abbootii Murtii Waliin Gaggeeffame	86

BOQONNAA TOKKO

SEENSA

1.1. Dugda-duuba

Qajeeltoon qoqqoodama aangoo dalgee qajeeltoo Heera Mootummaa biyyoota sirna dimokraasii hordofanii dha. Qajeeltoon kun jaarraa 18^{ffaa} keessa hayyuu siyaasaa fi falasamaa biyya Faransaay, maqaadhaan Monteskuu jedhamuun kan dhiyaate yoo ta'u, yaadni isaas, aangoon siyaasaa mootummaa biyya tokkoo qaamolee mootummaa sadan: qaama seera baasu, seera raawwachiisuu fi seera hiiktuu jidduutti qoodamuu qaba kan jedhu dha.¹ Akka qajeeltoo kanaatti, aangoo mootummaa qaama tokkoo fi nama tokko irratti dhiisuun abbaa irrummaa cimsee akka feetummaa babal'isuun mirgi walabummaa akka sarbamu kan godhu dha.² Kanaaf, qaamolee mootummaa sadan jidduutti aangoo qooduu fi sirni wal to'annoo fi hordoffii akka jiraatu gochuun baay'ee barbaachisaa dha.³ Qaamoleen kunniinis aangoo adda bahee dhuunfaa, dhuunfaan isaaniif kennname qabu. Fakkeeyyaaf, qaamni seera baasu hojii seera baasuu, fooyyessuu, fi haquu yoo qabaatu,⁴ qaamni seera raawwachiisu immaammataa fi seerota qaama aangoo qabuun bahan hojiirra oolcha.⁵ Manni murtiis seerota bahan hiikuun waldhabbiwwan gara mana murtichaatti dhiyaatan fura.

Haa ta'u malee, sababoota adda addaa irraa ka'uun qoqqoodinsi aangoo qaamolee mootummaa sadaniif dhuunfaa dhuunfaan kennnamee fi yaadamni qaamni mootummaa tokko aangoo kennameefin ala bahuu hin qabu jedhu jijiiramaa dhufeera.⁶ Bakkeewwan kun itti calaqqisu keessaas tokko aangoo seera baasuu dha. Aangoon uumamaa (inherent power) seera baasuu kan qaama seera baasaa ta'us, yeroo ammaa qaama raawwachiisanis aangoo kana bakka bu'insaan

¹ Separation of power- an overview, <http://www.ncsl.org/research/about-state-legislatures/separation-of-powers-an-overview.aspx>; Qajeeltoon qoqqoodama dalgee aangoo kun Monteskuun caalaatti balballoomee kan dhiyaate yoo ta'eliee, dursa kan kalaqame garuu Joon Lookiin akka ta'e hogbarruwwan ni ibsu(Oyelami, T.O., THE CHALLENGES OF CONTROLLING ADMINISTRATIVE LEGISLATION IN NIGERIA, *NIALS Law and Development Journal 2010, F1 ilalaalaa*).

² Principle of Separation of Powers, <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/constitutional-law/principle-of-the-separation-of-powers-constitutional-law-essay.php>

³ Beyond Powers and Branches in Separation of Powers Law. *U. Pa. L. Rev.*, 1. Retrieved from http://heinonlinebackup.com/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/pnlr150§ion=21.

⁴ Vivian C. Madu, JUDICIAL REVIEW OF LEGISLATION p1

⁵ Vendors, U. S., Procedure, P., Act, C. E., Green, N., & Act, T. (2012). Parliamentary Scrutiny of Executive Rule making Background Note for the Conference on Effective Legislatures, (11).

⁶ Cook, E. (2005). L Egislate G Uide To, (December).

bal'inaan itti fayyadamaa jira.⁷ Kanaafis dhimmootni akka sababaatti ka'an hedduu dha. Fakkeenyaaf, baay'ina hojii qaama seera baasu irraa hir'isuuf (reduction of work load), dhimmicha irratti seerri qaama ogummaa gahaa qabuun akka bahu taasisuuf (technicality), balaa akka tasaa gahu⁸ ariitiin hambisuuf (emergency reasons), yeroo quachuu (time), fi kkf kaasuun ni danda'ama.⁹ Sababoota kanaaf jecha, yeroo ammaa kana aangoo bakka bu'iinsaan seera baasuu hambisuun kan hin danda'amne ta'us, mirgi namoomaa lammilee akka hin sarbamneef to'achuun barbaachisaa dha; xiyyeffannoo guddaa barbaadas.¹⁰

Haa ta'u malee, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan qaama raawwachiistuun bahan hedduummachuu irraa kan ka'e haala barbaadamuun to'achuun dadhabamaa kan dhufe ta'uu hogbarruuwwan ni agarsiisu. Keesattuu, jaarraa 20ffaa fi ruubii jaarraa 21ffaa gara dhumaatti sadarkaa hamaa irra akka gahee fi dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'ummaan qaama raawwachiistuun ba'an seerota aangoo uumamaan qaamni seera baasu, baasullee caalaa humna godhachaa waan dhufaniif, to'annoon isaan irratti taasifamu cimuu akka jalqabame 'John Burrows' barreeffama isaa keessatti ibseera.¹¹ Kanuma irraa ka'un, akkaataa dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'iinsaan bahan itti to'ataman irratti biyyootni sirna diriirsaa jiru. Sirni diriiru kunis qaamni aangoo bakka bu'insaan seera baasu akkaataa sirriin raawwachuu isaa mirkaneeffachuu¹² fi daangaa aangoo bakka bu'insaan kennameefin ta'uu adda baasuuf to'anno godhamu dha.¹³

⁷ Leelakrishnan, P. (1987). Delegated legislation and delegation of powers: new horizons of environmental protection (1991), 145–152.

⁸ Fakkeenyaaf, akka Heera Mootummaa RDFI kwt 93 jalatti ibsameetti weerarri biyya alaa yoo ka'e, gochi sirna heeraa balaa irra buusuu danda'u yoo raawwatame, balaan uumamaa yoo uumame, ykn weerarri dhukkubaa yoo ka'e manni maree ministeerotaa labsii yeroo ariifachiisaa labsuun booda mana maree bakka bu'oota ummataaf dhiyeessuu raggaasisuu ni danda'a.

⁹ Nwagbara, C., & LI, M. (2015). DELEGATED LEGISLATION AND DELEGATION OF POWERS IN THE NIGERIA ADMINISTRATIVE LAW CONTEXT, 3(June), FF82–87; Oyelami, T.O., THE CHALLENGES OF CONTROLLING ADMINISTRATIVE LEGISLATION IN NIGERIA, *NIALS Law and Development Journal 2010, F198*

¹⁰ Marume, S. B. M., Jubenkanda, R. R., Namusi, C. W., & Madziyire, N. C. (2016). Subsidiary Legislation as a Vital Component of Administrative Law, 4(1), 2014–2017.

¹¹ Treasury, N. Z. (2009). Presentation notes - John Burrows - Legislation, Primary Secondary and Tertiary - Treasury Guest Lecture - May 2009, (May), 1–22.

¹² Sarda, M. (1973). Judicial Control over Delegated Legislation, 1–7.

¹³ Act, P., Council, P., & Authority, L. (n.d.). Lecture # 8 Delegated legislation.

Akka waliigalaatti garuu, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an qaamolee sadan mootummaatiin to'atamu.¹⁴

Gara biyya keenyaatti yoo deebinu, Heerri Mootummaa Rippaabiliika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa caaseffama mootummaa federaalaawaa akka hordofuu fi aangoonis qaamolee mootummaa sadan (seera baastuu, seera raawwachiistuu, fi seera hiiktuu) jidduutti akka qoqoodamu tumeera.¹⁵ Heeruma kana keessatti, Manni Marii Bakka Bu'oota Uummataa qaama aangoo ol'aanaa mootummaa federaalaa akka ta'e ibsuun, hojiin seeraa baasuus qaama kanaaf akka kenname tumeera.¹⁶ Kanaafuu, dhimmota mootummaa federaalaa irratti aangoon seera baasuu kan Mana Marii Bakka Bu'oota Uummataati. Gama biraatiin, aangoor Manni Marii Bakka Bu'ootni Uummataa kennuuf irratti hundaa'uun qaamni raawwachiistuu (Manni Maree Miniisteerotaa) dambiiwan baasuu akka danda'u Heerumti kun ni tuma.¹⁷ Dabalataan,bu'uura Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Federaalaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo fi Hojii Isaanii Murteessuuf baheetiin¹⁸ manni hojii ministeerotaa 25 kan hundeeffaman yoo ta'u; aangoo fi gahee hojii isaaniif kenname sirnaan raawwachuuf dambii fi qajeelfamoota baafachuu ni danda'u.

Bifuma walfakkaatuun, Heerri Mootummaa Naannoo Oromiyaas aangoon qaamolee mootummaa sadeen gidduutti kan qoodamu ta'uu tumee jira.¹⁹ Bu'uura Heerichaatiin aangoon ol'aanaa mootummaa naannichaa Caffee yoo ta'u, aangoo seera baasuu, dambii dabalatee kan qabus qaamuma kana dha.²⁰ Haaluma kanaan, Caffeen Heera, Labsiwwanii, fi seerota adda addaa akka biyyaa fi Naannoo Oromiyaatti bahan naannicha keessatti hojiirra oolchuuf

¹⁴ Oyelami, T.O., THE CHALLENGES OF CONTROLLING ADMINISTRATIVE LEGISLATION IN NIGERIA, *NIALS Law and Development Journal 2010;Qaamoleen mootummaa sadan kunnin attamittiin to'atu kan jedhu boqonnaa lammeefaa jalatti bal'inaan waan ilaalluuf asitti ibsa osoo itti hin kennin bira darbameera.*

¹⁵ Proclamation No. 1/1995, Proclamation of the Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Art 50 (2) fi kwt.1 walfaana ilala!

¹⁶ Heera Mootummaa RDFI,kwt. 55.

¹⁷ Heera Mootummaa RDFI, kwt.77 (13).

¹⁸ Proclamation No. 916./2015, Definition of Powers and Duties of the Executive Organs of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Proclamation Art 9.

¹⁹ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyya'ee Bahe labsii lakk. 46/1994 fi fooyya'iinsa labsii lak. 94/1997 fi 108/1998, kwt 46.

²⁰ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyya'ee Bahe labsii lakk. 46/1994 fi fooyya'iinsa labsii lakk. 94/1997 fi 108/1998 kwt 46 (1), kwt 49 (1) irrattis seera baastuuun naannichaa coffee akka ta'ee fi seera baasuunis aangoo fi gahee hojii coffee naannichaa akka ta'e ibsameera.

dambiiwwan dandeessisan akka baasu tumeera.²¹ Haa ta'u malee, hojiin seera baasuu qaama seera baasuuf bu'uuraan aangoon kennameef qofan kan bahu akka hin taane heericuma kwt. 55(6) irraa hubachuun ni danda'ama. Akka tumaa kanaatti, qaamni raawwachiistuu aangoo Caffeen kennuuf irratti hundaa'uun dambiiwwan baasuu ni danda'a.

Bu'uura Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo, fi Hojii Isaanii Murteessuuf baheetiinis manneen hojii qaama raawwachiistuu 42 hundaa'aniiru.²² Egaa, manneen hojii qaamolee raawwachiiftuu labsiichaan hundaa'an kunneen aangoo Caffeen kennuuf irratti hundaa'uun dambiiwwanii fi qajeelfamoota adda addaa baasu ni danda'u. Qaamni aangoo bakka bu'insaan hojii tokko akka hojjetuuf aangeffame ammoo daangaa aangoo isaatii keessatti hojjechuutu irraa eegama. Kana jechuun, qaamoleen raawwachiistuu dambiiwwan isaan baasan tumaalee seeraa labsiwwan Caffeen bahan waliin wal simuu qabu. Qajeelfamoonni ba'anis akkasuma dambiiwwan wajjiin walsimuu qabu. Qorannoowwan armaan dura biyya keenya keessatti hojjetamaniis mata-duree kana wajjiin walitti kan siqan haa ta'an malee tokko miti. Fakkeenyaaaf, barruun (article) mata-dureen isaa "ADMINISTRATIVE RULEMAKING IN ETHIOPIA: NORMATIVE AND INSTITUTIONAL FRAMEWORK" jedhu obbo Aron Degol fi obbo Abdullaxiif Kadiiriin qophaa'ee joornaalii Mizan Law Review, Jiil.7, Lak.1 (2013) irratti maxxanfameera. Barruun kun aangoo bakka bu'insaan seera baasuun akka Itoophiyaatti maal akka fakkaatu xiinxaluun rakkooowwan mul'ataniif furmaatni Seera adeemsa bulchiinsaa qabaachuu akka ta'e akeekeera. Qorannichi akka biyyaatti kan gaggeeffame ta'uurrayyuu barruu gabaabaa (article) waan ta'eef, dhimmoota hunda duguugee gadifageenyaan ilaaleera jechuuf hin danda'amu. Akka Naannoo Oromiyaatti ammoo hanga hubannoo qorattootti dhimmichaan walqabatee qorannoong gaggeeffame hin jiru. Waan ta'eefuu, dambilee fi qajeelfamootni qaama raawwachiistuu Naannoo Oromiyaatiin bahan isaan kamtu seerota caffen bahaniin wal hin simu kan jedhu sakatta'uun to'annoo isaatiifis sirna akkamii diriirsuun akka barbaachisu agarsiisuuf qoranno kana gaggeessuun beekumsa saayinsaawaa dabaluu danda'a jennee amanna.

²¹Olitti yaadannoo lakk. 19^{ffaa} kwt 49(3).

²²Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo fi Hojii Isaanii Murteessuuf Bahe, Lak.199/2008 kwt 12.

1.2. Hima Rakkoo

Labsiiwwan Caffee Oromiyaan hanga yoonaatti labsaman lakkofsaan **208** yommuu ta'an, dambiiwwan aangoo bakka bu'insaan ba'an ammoo **196** irra gahaniiru.²³ Qajeelfamoonni yeroo ammaa seekteroota mootummaan ba'anii hojiirra jiranis lakkofsi isaanii hanga kana jedhamee kan hin beekamne ta'us hedduu akka ta'an ni hubatama.²⁴ Adeemsi dambiilee fi qajeelfamoonni kunniin keessa darbuun tumaman adda addummaa qaba. Dambiileen kan tumaman wixineen isaanii sektera dhimmi ilaallatuun qophaa'uun Biirroo Haqaa Oromiyaatiin erga ilaalamani booda, kaabinee naannichaaf dhiyaatanii ragga'uun hojiirra oolu.²⁵ Yeroo tokko tokko ammoo Biiron Haqaa Oromiyaa ofumaaf erga wixineessee booda, kaabinee naannichaan ragga'anii hojiirra oolu.²⁶ Kana irraa waanti hubatamu, Adeemsa dambiilee tumuu keessatti Caffeen Oromiyaa gahee taphatu kan hin qabne waan ta'eef, dambiileen ba'an labsii inni baase wajjiin walsimu fi dhiisu isaa haalli itti to'atu kan hin jirre ta'uu dha.²⁷ Adeemsi qajeelfamoonni keessa darbuun tumamanis yoo ilaalle, hedduun isaanii sekteruma dhimmi ilaallatuun ba'anii hojiirra oolaa jiru. Akka qophii dambiilee Biirroo Haqaa Oromiyaafis hin ergaman.²⁸ Kun ammoo dambii ykn labsii irra dhaabbatanii tumaman wajjiin walsimu fi walsimu dhabuu isaanii haalli kabineen naannichaas ta'e Caffeen itti to'atu kan hin jirre ta'uu dha. Qaamni abbummaan qajeelfamoota kanneen qindeessus hin jiru.

Kana irraan kan ka'e dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an seerota aangoo uumaman Caffeen labsu caalaa humna qaban ni mul'ata. Fakkeenyaaaf, dambii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyaa lak.151/2005 kwt. 33 (1-5) jalatti adabbiwwan adda addaa hidhaa fi qarshii ta'an walfaana tumamanii jiru. Akka fakkeenyatti yoo ilaalle, dhimma qabiyyee lafa baadiyaa ilaachisee bulchiinsi gandaa iyyata dhiyaateef tokko fuudhoo yoo dide, adabbi hidhaa

²³ Ragaa Waajjira Caffee Oromiyaa kutaa Seerota Tumuu irraa argame.

²⁴ Afgaaffii obbo Addisuu Laggaas,Gorsaa Ol'aanaa Dhimmoota Seera, Waajjira Pirezidaantii, Gaafa 17/2/2010

²⁵ Dambii hojmaata mana marii bulchiinsa mootummaa naannoo oromiyaa, dambii lakk. 131/2003 kwt 15 (b).

²⁶ Af-gaaffii Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixinee Seeraa Biirroo Haqaa Oromiyaa waliin gaafa 17/2/2010 gaggeeffame.

²⁷ Adeemsa amma itti hojjetamaa jiruun Dambiileen erga tumamanii booda,gara Caffee Oromiyaa kan deeman akka maxxanfamaniif qofa (Afgaaffii obbo Hajii Arsee,Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixinee Seeraa, Biirroo Haqaa Oromiyaa,Gaafa 17/2/2010)

²⁸ Haa ta'u malee, qajeelfamoonni adeemsuma qophii dambiilee hordofuun qophaa'an ni jiru. Fakkeenyaaaf, Qajeelfama sirna kenniinsa manaa fi lafa mana jirenyaa barsiisota naannoo oromiyaa lakk. 5/2009; Dambii Sirna Kenniinsa Manaa fi Lafa Mana Jirenyaa Barsiisota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe lakk. 183/2008 raawwachiisuuf bahe kaasuun ni danda'ama.

salphaa ji'a tokkoo hanga ji'a sadii fi qarshii dhibba shanii hanga kuma tokkoo adabama.²⁹ Akkasumas, hojjetaan mootummaa ragaa lafa baadiyaa akka kennu aangeffame tokko osoo beekuu ykn beekuu osoo qabuu ragicha sobaan yoo kenne adabbii hidhaa cimaa waggaa tokkoo hanga waggaa shanii fi qarshii kuma sadii hanga kuma jahaa adabama.³⁰ Haa ta'u malee, adabbiwwan akkasii labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyaa lak.130/1999 keessatti tasumaa hin hammatamne. Adabbiwwan ciccimoo mirga dhuunfaa fi qabeenyaa mulqu akkasii osoo qaamni seera baasuuf aangoo uumamaa qabu hin beekiin baasuun hojiirra oolchuu jechuun ammoo qajeeltoo qoodinsa aangoo faallessuu ta'a waan ta'eef rakkoo dha.

Dabalataan, manneen murtii Oromiyaa seerummaa (legality) seerota aangoo bakka bu'insaan ba'anii haala kamiin to'achaa jiru kan jedhu ilaaluunis barbaachisaa dha. Dambii fi qajeelfamni labsii Caffeen baase wajjiin wal hin simne hojiirra ooluu akka hin qabne beekamaa dha. Qabatamaan falmiin akkasii manneen murtii Oromiyaa keessatti yoo ka'an manneen murtii Oromiyaa haala kamiin keessummeessaa akka jiran ilaachisee qorannoон deeggaramee waanti beekame hin jiru. Kun ammoo to'annoон gama qaama seera hiiktuun taasifamaa jiru qaawwa qabaachuу fi dhiisuu isaa beekuun furmaata barbaachisu akeekuuf hin danda'amu waan ta'eef, rakkoo dha. Haaluma kanaan, qorannoون kun gaaffilee armaan gadii deebisuuf yaaleera.

1. Dambiilee fi qajeelfamoonni Oromiyaa keessatti aangoo bakka bu'insaan ba'an qajeeltoowwan bu'uuraa dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an jiddu galeessa godhachuun ba'aa jirumoo miti?
2. Dambiilee fi qajeelfamoota kanniin irratti to'annoон gama qaamolee mootummaa sadaniin taasifamu maal fakkaata?
3. Dambiilee fi qajeelfamoota kanniin to'achuu ilaachisee qaawwotni seeraa fi hojimaataa jiru maal fa'i?
4. Dambiilee fi qajeelfamoota kanniin irratti qaamoleen mootummaa sadan to'annoон barbaachisaa akka gaggeessaniif sirna attamiituu barbaachisa?

²⁹Dambii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa Lak.151/2005, Kwt33(5)

³⁰Akkuma oliitti kwt 33 (2)

1.3. Mala Qorannoo

Dursa, dambiilee fi qajeelfamoonni aangoo bakka bu'insaan tumaman seerota Bakka Bu'oota Uummataan (Caffeen) aangoo uumamaan baase wajjiin walsimuu fi dhiisuun isaanii bifa kamiin to'atamuu danda'u? kan jedhu qajeeltoowwan bu'uuraa seera bulchiinsaa keessa jiran maalfaa akka ta'an beekuuf jecha hogbarruuwwan rogummaa qaban sakatta'amaniiru. Dabalataan, dhimma kana irratti sirni to'annoq qaamolee mootummaa sadaniin taasifamu (qaama seera baaftuu, seera raawwachiiftuu fi seera hiiktuu) maal akka fakkaatuu fi muuxannoowwan akka addunyaatti gama kanaan jiranis maal akka ta'e bifa agarsiisuu danda'uun hogbarruuwwan sakatta'amaniiru. Muuxannoon biyyoota filatamaniis sirna bulchiinsaa hordofan, jechuunis sirna mootummaa federaalizimii fi waaltawaa; fi sirna mootummaa paarlamaa fi pirezidaantummaa jiddu galeessa godhachuudhaan ta'a. Haaluma kanaan, muuxannoon biyyoota:

- 1) Hindii (sirna federaalizimii fi paarlaamaa);
- 2) Ingiliizii(sirna waaltawaa fi paarlaamaa);
- 3) Ameerikaa (sirna federaalizimii fi pirezidaantummaa); fi
- 4) Naajeeriyyaa (sirna federaalizimii fi pirezidaantummaa) sakatta'amaniiru.

Itti aansuun, dambiilee fi qajeelfamoonni aangoo bakka bu'insaan tumaman kunniin Oromiyaa keessatti bifa kamiin ba'anii to'atamaa jiru kan jedhu qajeeltoowwan seera bulchiinsaa fi muuxannoowwan jiran irratti hundaa'uun hammatni heeraa, seeraa fi/ykn hojimaataa gahaa ta'e jiraachuuf dhiisuu isaa xiyyeffannoon madaaluun qaawwi jiru adda baheera. Qajeeltowwanii fi muuxannoowwan biyyootaa irratti hundaa'uudhaan yaadota furmaataa haala qabatamaa naannoo Oromiyaa wajjiin salphaatti madaqfamuu danda'anis akeekamaniiru.

Kana gochuuf, akka waliigalaatti, adeemsa dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan keessa darban maal akka fakkaatu; seerotaa fi hojimaatawwan jiran Waajjira Caffee Oromiyaa, Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa, fi Biiroo Haqaa Oromiyaa irraa gadi fageenyaan sakatta'amera. Addatti ammoo, hojimaata dambiilee fi qajeelfamootni qaamolee raawwachiiftuu Shanii: Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa, Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa Oromiyaa, Biiroo Misooma Magaalaa fi Manneenii Oromiyaa, Biiroo Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenyaa Namaa Oromiyaa, fi Koomishinii Investimentii

Oromiyaa itti qophaa'an sakatta'amaniiru. Qaamoleen kunniin kan filataman amala hojii isaanii irraan kan ka'e dambiilee fi qajeelfamoota hedduu baafachuun itti hojjetu tilmaamaama jedhuu irraa ka'uuni dha. Kana irraa ka'uunis, bakkeewwan seeraa fi hojimaatni Oromiyaa keessaa qajeeltoowwan bu'uuraa seera bulchiinsaa fi muuxannoowwan akka waliigalaatti fudhatamummaa argatan irraa itti maqan sababa isaa wajjiin adda baheera. Daataan qorannichaaf barbaachisus malawwan armaan gadiitti gargaaramuu walitti qabameera.

Tokkoffaa, qaamolee armaan olitti ibsaman (Waajjira Caffee Oromiyaa, Pirezidaantii Naannoo Oromiyaa, Biiroo Haqaa Oromiyaa, Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa, Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa, Biiroo Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenyaa Namaa, Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa, fi Koomishinii Investimentii Oromiyaa) wajjiin af-gaaffiin gadi fageenya qabu gaggeeffameera.

Haaluma walfakkaatuun, murtiileen qajeelfamootaa fi dambiilee irratti hundaa'uun sekteroota mootummaa keessatti qaamolee bulchiinsaa aangoo abbaa seerummaa qabaniin (quasi judicial bodies) kennaman **15³¹** sakatta'amuuf karoorfamee galmeewwan 16 sakatta'amaniiru. Kanneen sakatta'aman keessaas kallattiin qorannichaaf rogummaa kan qaban galmeewwan 3 qorannicha keessatti xiinxalamaniiru. Kanaafis, sekterootni Biiroo Galiiwwan Oromiyaa, Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenyaa Namaa, fi Koomishinii Investimentii Oromiyaa filatamaniiru. Haa ta'u malee, dhimmootni kunniin Mana Murtii Bulchiinsaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa irraa kan argamiidha. Itti fayyadama ilaachisee, odeeffannoon bifa afgaaffiin walitti qabame fi dhimmoota qaamolee bulchiinsaa aangoo abbaa seerummaa qabaniin kennaman kunis qabatamaan qaawwi seeraa fi hojimaataa to'annoo gama qaama seera baastuu (Caffee) fi qaama seera raawwachiiftuun jiru maal akka ta'e ittiin agarsiisuuf gargaaramneerra.

Lammefaa, dhimmootni qabatamoo (real cases) manneen murtii idileen murtaa'an sakatta'amaniiru. Akkuma armaan olitti ibsame dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan tumaman kan to'ataman qaama seera baasuu fi seera raawwachiiftuu qofaan osoo hin

³¹As irratti tarii, galmeewwan qaamolee bulchiinsaa aangoo abbaa seerummaa qabaniin murtaa'an dambiilee fi qajeelfamoota to'achuu wajjiin hidhata attamii qabuuyyu akka madda odeeffannootti gargaaramuu barbaachise? gaaffiin jedhu ka'uu mala. Haa ta'u malee, murtiilee kana irraa ka'uun dambiilee fi qajeelfamoota seerota Caffeen ba'an wajjiin walitti bu'an adda baafachuun xiinxalaa gaggeeffamuuf nu gargaaruu danda'u amantaa jedhuun sakatta'uuf kan karoorfanne dha.

taane, qaama seera hiiktuudhaanis. Dhimmootni qabatamoo manneen murtii sakatta'amanis to'annoon gama kanaan jiru maal akka fakkaatu beekuuf kan itti gargaaramnee dha. Haaluma kanaan, galmeewwan manneen murtii idileen murtaa'an ilaachisee Aanaa irraa **5**; Ol'aanoo irraa **5**; fi Waliigala irraa **5**; walumatti, galmeewwan **15³²** sakatta'uuf karoorfamee galmeewwan 16 kan walitti qabaman ta'us, kallattiin qorannoo kanaan kan walqabatan dhimmootni 10 xiinxalamaniiru. Dabalataan, dhimmicha ilaachisuun yaadni abbootiin seeraa qaban maal akka ta'e beekuuf afgaaffiin abbootii Murtii Mana Murtii Waliigalaa Oromiyaa 3, Pirezidaantota Manneen Murtii Ol'aanoo 4, fi Pirezidaantota ykn Abbootii Murtii Aanaa 4; walumatti abbootii murtii fi pirezidaantota 11 wajjiin afgaaffiin gaggeeffamuuf karoorfamee af-gaaffiin 23 gaggeeffamaniiru.

Sadeffaa, labsiwwan, dambiiwwanii, fi qajeelfamoota walbira qabuun dubbisuun walsimu dhabuu (inconsistency) fi walitti bu'uu (contradictions) jiru qabatamaatti agarsiifneerra. Yeroo baay'ee komiin waltajjiwwan irratti ka'u dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan tumaman seerota aangoo uumamaa Caffeen baasu caalaa humna qabu kan jedhu dha. Haa ta'u malee, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'anii amala akkasii agarsiisan isaan kamfa'i? kan jedhu adda ba'anii hin beekaman.³³ Kana sirriitti adda baasuun agarsiisuuf dubbisa walbira qabaa gaggeessuun barbaachisaa ta'a. Haaluma kanaan, labsiilee **20**, dambiilee **20**, fi qajeelfamoota Mana Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannoo fi seekterootaan yeroo adda addaatti ba'an **20**; **walumatti, 60** walbira qabuun xiinxaluun bakkeewwan walitti bu'insi jiru qabatamaan agarsiisuuf yaaliin taasifameera. Seerota kanniin salphaatti calalachuuuf akka tolu, dhimmoota gaaffii heerummaan Koomishinii Hiktuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaatiin ilaalamian, seerota Oromiyaan ba'an wajjiin walqabsiisee Mana Marii Federeeshiniin ilaalamaniif fi komiwwan Dhaabbata Abbagaar Oromiyaatiin ilalaman ka'umsa godhachuun warreen wal hin simne ykn walitti bu'insa qaban filuun ni danda'ama.

³² Galmeewwan seerummaa seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an ilaachisuun manneen murtiin murtaa'an baay'ina qabu jennee asumaa achi tilmaamuuf nama dhiba. Waan ta'eefuu, baay'inni galmeewwan kanaa hanga karoorfamee gadi ta'uu akka danda'u gamanumaan tilmaama keessa galchuun gaarii ta'a. Lakkofsi galmeewwan sakatta'amanii gadi kan bu'es (18 qofti kan karoorfame) kanuma tilmaama keessa galchuudhaani.

³³ Yeroo baay'ee kan ka'u labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyaa lak.130/1999 fi dambii labsicha bu'uureffachuuun ba'e lak.151/2005 dha (Ibsa olitti hima rakkoo keessatti ibsamee jiru ilaala). Kanaan alatti garuu, labsiwwan, dambiiwwanii fi qajeelfamootni wal unachuu dhaban kunnii eenyufaa akka ta'an adda ba'uuni hin beekaman.

Walumaagalatti, hogbaruuwwanii fi seerota rogummaa qaban sakatta'uu, dhimmoota qabatamoo (real cases) xiinxaluu, fi afgaaffiwwan gaggeessuun malawwan odeeffannoona jalqabaa fi lammataa (primary and secondary sources) ittiin walitti qabamani dha.

1.4. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa Oromiyaa keessatti akkaataa dambiilee fi qajeelfamootni bakka bu'insaan itti bahanii fi qaamolee mootummaa sadaniin (qaama seera baastuu, qaama seera raawwachiiftuu fi qaama seera hiiktuun) to'ataman maal akka fakkaatu sakatta'uun qaawwa seeraa fi hojimaataa jiru agarsiisuun yaada furmaataa akeekuu dha. Dabalataanis, qorannichi kaayyoolee gooree armaan gadii ni qabaata:

- Maalummaa seerota aangoo bakka bu'insaan ba'anii ibsuu;
- Qajeeltoowwan bu'uuraa seera bulchiinsa seerota aangoo bakka bu'ummaan ba'anii maalfaa akka ta'an ibsuu;
- Oromiyaa keessatti, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'ummaan ba'an uwvisa seeraa gahaa ta'e qabaachuu fi dhiisuu isaa madaaluu;
- Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'anii seerota aangoo uumamaan Caffeen baasu waliin wal hin simne isaan kamfaa akka ta'an seecca'uun adda baasuu;
- Rakkoowwan qorannichaan adda baahanirratti yaada furmaataa akeekuu fa'a.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an bu'uuraan qaamolee mootummaa sadaniin (qaama seera baaftuu, seera raawwachiiftuu fi seera hiiktuu) kan to'ataman ta'us, qaamoleen biroo kanneen akka Dhaabbata Abbagar, Koomishinii Mirgoota Namoomaa, Odiitara Muummichaatiin ni to'atamu. Ta'us qorannoон kun kan irratti xiyyeefsatu to'annoo waliigalaa (adeemsa qophii dambiilee fi qajeelfamootaa) fi qaamolee mootummaa sadaniin ta'u qofa irratti dha. Waan ta'eefuu, to'annoo Dhaabbata Abbagar, Koomishinii Mirgoota Namoomaa, Odiitara Muummichaatiin ta'u hin dabalatu.

1.6. Faayidaa fi Fayyadamtoota Qorannichaa

Mirgootni Heera mootummaa federaalaa fi naannoo Oromiyaan beekamtii argatanii jiran qixa barbaadamuun hojiirra ooluu qabu. Qaamoleen mootummaa sadan sadarkaa federalaa fi naannoo

irra jiranis mirgoota kanniin kabachiisuuf dirqama Heeraa qabu.³⁴ Waan ta'eefuu, dambiilee fi qajeelfamootni Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaan ba'an mirgoota Heeraan taa'an kanneeniif eegumsa barbaachisaa ta'e ni godhu jedhamee yaadama. Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'anis akkasuma ta'uuti irraa eegama. Kana gochuu kan danda'an garuu, seerota Caffeen tumu wajjiin walitti kan hin buune yoo ta'anii, fi daangaa aangoo bakka bu'insaa isaaniif kenne keessatti tumamuun isaanii yoo to'atame dha. Kanaafuu, faayidaan seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'achuu mirgootni heeraan eegumsa argatanii jiran akkaataa barbaadamuun hojiirra akka oolan taasisuu dha. Kun ammoo akka waliigalaatti lammileen gama siyaasaa, dinagdee, fi hawaasummaatiin akka fayyadaman taasisa. Addatti ammoo qaamolee armaan gadii fayyadamtoota qorannoo kanaa ta'u:

- Caffeen Oromiyaa aangoo bakka bu'insaan kenne akkaataa kennametti hojiirra oolaa jiraachuu fi dhiisuu isaa irratti hubannoo argachuun to'anno barbaachisu ni taasisa;
- Qaamoleen raawwachiiftuu bu'uura aangoo kennameefiin seerota baasaa jiraachuu fi dhiisuu isaanii hubachuun to'anno taasisuuf ni dandeessisa;
- Qaamoleen seera hiikan seerota daangaa aangoo bakka bu'insaan ba'aniin alatti ba'an ilaachisee tarkaanfii fudhachuu qaban akka fudhatan ni dandeessisa.

1.7. Gurmaa'insa Qorannichaa

Qorannoon kun boonnaalee afuritti qindaa'uun dhiyaate. Boonnaan tokkoffaa kun gumee qorannoo yommuu ta'u, rakkoo qorannichaaf ka'umsa ta'e, mala qorannichi itti gaggeeffamee, fi kaayyoo qorannichaa; walumaagalatti, ka'umsaa fi adeemsa qorannichaa agarsiisa. Gumee kanatti aane, boonnaan lammaffaa, sirna to'anno dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'anii ilaachisee dhimmoota waliigalaa jiran irratti hogbarruwwan sakatta'a. Haaluma kanaan, maalummaa seerota aangoo bakka bu'insaan ba'anii, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an qajeeltoowwan bu'uuraa hordofuu qabanii fi qaamoleen seerota kanneen to'achuuf aangeffaman eenyufaa akka ta'an boonnaan kun hammateera. Boonnaan sadaffaa, seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'achuun Oromiyaa keessatti maal akka fakkaatuu fi rakkowwan qabatamaan mul'atanis maalfaa akka ta'an adda baasuun agarsiisa. Dhuma irratti, boonnaan afraffaa, yaadota gudunfaa fi furmaataa kan dhiyeessu ta'a.

³⁴ Olitti yaadannoo lakk. 15^{ffaa} kwt.13(1).

BOQONNAA LAMA
SIRNA TO'ANNOO SEEROTA AANGOO BAKKA BU'INSAAN BA'ANII:
SAKATTA'A HOGBARRUU FI SEEROTAA

2.1. Maalummaa Seerota Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'anii

'Seera aangoo bakka bu'insaan ba'u'³⁵ kan jedhu seerota biyyoota adda addaa keessatti hiikkaan adda addaa yoo kennamuuf ni hubatama. Fakkeenyaaaf, Seerri Hiikkoo Naajeeriya baraa 1964, kutaa 18 "any order, rules, regulation, rules of court, byelaws made either before or after the commencement of this Act in exercise of powers conferred by an Act"³⁶ jechuun hiikeera. Akka hiikkoo kanaatti, seera aangoo bakka bu'insaan ba'u jechuun seera kamiyyuu seera paarlaamaan tumu bu'uureffachuun qaama seera baasuuf aangoo uumamaa hin qabneen ba'u jechuu akka ta'e hubachuun ni danda'ama.³⁷ Seerota akkasii tumuuf qaamoleen aangeffaman qaama seera baastuu osoo hin taane isaan ala kan jiran kanneen akka pirezidaantii, ministeerota, koomishineerota, ejeensiwwan bulchiinsaa, qaamolee ogessimotaa, fi kkf ta'uu danda'u.³⁸

Seerri Adeemsa Falmii Bulchiinsaa Amerikaa baraa 1946 ba'es "rule means the whole or part of an agency statement of general or particular applicability and future effect designed to implement, interpret or prescribe law or policy or describing the organization, procedure, or practice requirements of an agency ..."³⁹ jechuun hiikee jira. Hiikkaan kun kaayyoo seerri aangoo bakka bu'insaan ba'u jiddu galeessa godhatee kan hiikame dha. Haaluma kanaan, seerri aangoo bakka bu'insaan ba'u seera qaama raawwachiiftuun dhimma addaa ykn waliigalaa irratti baasu ta'ee seera ykn imaammata hojiirra oolchuuf, ykn hiikuuf; ykn hojimaataa, fi adeemsa dhaabbata tokko ibsuuf jedhee tumu jechuu akka ta'e hiikkaa kana irraa ni hubatama.

³⁵ 'Aangoo bakka bu'insaan seera baasuu' kan jedhu afaan Ingiliziin, *delegated legislation, secondary legislation, subsidiary legislation, statutory instrument, administrative rule*, subordinate legislation, administrative legislation or quasi-legislation" gaaleewwan jedhan kan bakka bu'u dha.

³⁶ Interpretation Act of Nigeria 1964 LFNF

³⁷ SO Imhabone, 'Delegated Legislation', Fundamentals of Legislative Drafting, Nigerian Institute of Advanced Legal Studies, 2012, F196; Delegated Legislation in Nigeria: the Challenges of Control , 2013/2014, F12 keessatti kan ibsame.

³⁸ Akkuma oliitti F12 ilaala.

³⁹ The American Administrative Procedure Act (APA) of 1946.

Gara Itoophiyaatti yommuu dhufnu, Wixineen Adeemsa Seera Bulchiinsa Federaalaa bara 1996 ALItti wixineeffame kwt.2 (4) (10) jalatti, “*a delegated legislation issued by an agency including the mode of operation of the agency or the whole or a part of an agency statement of general applicability that implements, interprets, or prescribes law or policy, or the organization, procedure or practice requirements of an agency*” jechuun hiikkaa seerri Adeemsa Bulchiinsa Amerikaa kennee wajjiin haala baay’ee walfakkaatuun hiikee argina. Haaluma kanaan, qaamni seerota aangoo bakka bu’insaan baasu ejensii dha. ‘Ejensii’ jechuun ammoo ejensii bulchiinsaa qaama raawwachiiftuu federaalaa ta’ee hojii to’annoo hojjetuu fi biiroo tajaajila uummataaf kenuu jechuu akka ta’e wixinichumti kwt.2 (2) (2)⁴⁰ jalatti hiikee jira.

Dabalataan, hogbarruwwan hedduu keessattis ‘seera aangoo bakka bu’insaan ba’uu’ jechuun maal jechuu akka ta’e yoo hiikamu: *seera qaama raawwachiiftuun seera qaama seera baasuuf aangoo uumamaa qabuun aangeffamee seera boodaa kana*⁴¹ (*seera qaama seera baastuun ba’e hojiirra oolchuuf ykn bulchuuf baasu jechuu*⁴² akka ta’etti dha.

Ibsa olii kana irraa waanti hubannu, dambiilee fi qajeelfamootnii fi hogbarruwwan karaa adda addaa hiikkoo kan kennan ta’uu dha. Biyyoota adda addaa keessattis maqaa adda addaatiin waamamu.⁴³ Akka naannoo Oromiyaatti garuu dambiilee fi qajeelfamoota maqaa jedhuun waamamu. Gabaabumatti, seerri aangoo bakka bu’insaan ba’u’ seeraqaamni seera baasuuf aangoo uumamaa hin qabne seera qamni seera baasuuf aangoo uumamaa qabu baasu kenneef irratti hundaa’uun baasu jechuu dha jedhanii salphaadhumatti hubachuun ni danda’ama.

⁴⁰ Agency means an administrative agency with regulatory/supervisory power/function of the federal executive and a service rendering public office (Art.2(2) (2) of the Draft Federal Administrative Proclamation)

⁴¹ As irratti tarii gaafffin ka’uu malu, kaayyoon seerota aangoo bakka bu’insaan ba’anii seerota qaamni seera baasuuf aangoo uumamaa qabu fayyadamee baase hojiirra oolchuu qofaa? jedhu ka’uu mala. Sababni isaa, akkuma naannoo Oromiyaatti yoo fudhanne, qajeelfamni dambii Manni Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo hojiirra oolchuuf ba’uu danda’a waan ta’efei. Hubatamuu kan qabu, qajeelfamni dambii hojiirra oolchuuf ba’uu danda’a ta’a. Haa ta’u malee, dambiin kan ba’u labsii hojiirra oolchuuf akka ta’e dagatamuu hin qabu. Kanaafuu naanna’ee naanna’ee seeruma qaamni seera baasuuf aangoo uumamaa qabu hojiirra oolchuuf kan ba’u ta’uu isaa hubatamuu qaba.

⁴² Dr. Ketan Govekar, Delegated Legislation in India, Kare College of Law, Margao, F1 www.grkarelawlibrary.yolasite.com/.../FM-Jul14-LT-2-Ketan.pdf <gaafa 27/2/2010 kan ilaalam>; Delegated Legislation in Nigeria: the Challenges of Control, 2013/2014, F12, www.sas-space.sas.ac.uk/... Jemima%20 Fabiawari%20 Benson %20 LLM% 20D.. <gaafa 27/2/2010 kan ilaalam>; Oyelami T.O, *The Challenges of Controlling Administrative Legislation in Nigeria, 2010, F196-197; Martin Shapiro, Judicial Delegation Doctrines: The US, Britain and France, FF173-174* www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/713601590 <gaafa 27/2/2010 kan ilaalam>

⁴³ Fakkeenyaaaf, Orders in Council, Regulations, Statutory Instrument, Rules, Orders schemes, Warrants fi Directions maqaawwan isaan ittiin waamamani dha (Miers DR and Page AC, *Legislation*, London Sweet and Maxwell (1982), P140).

Qorannoo kana keessattis seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an dambiilee fi qajeelfamoota adda addaa aangoo bakka bu'insaa Caffeen kenu irratti hundaa'uun bahan akka ta'etti kan hubatamee dha.

2.2. Faayidaa fi Miidhaa Seerota Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'anii

Seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an faayidaa fi miidhaa mataa isaanii kan qaban yoo ta'u, kunis gabatee armaan gadiin akka itti aanutti gabaabbatee cuunfamee dhiyaachuu kan danda'u dha.

*Gabatee 2.1: Gabatee Faayidaa fi Miidhaa Seerotni Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'an
Qaban Agarsiisu*

Lak	Faayidaa (Advantages)	Miidhaa (Disadvantages)
1	Yeroo qaama seera baaftuu ni qusata	Hanga ta'e, amalli dimokiraasummaa isa hanqata (to some extent,it is undemocratic)
2	Haala salphaan jijjiiramuu danda'a (flexibility)	To'anno bu'a qabeessa ta'e irratti gaggeessuun ni hafa (lack of effective control)
3	Namoota ogummaa teekinikaa barbaadamu qabaniin qophaa'a	Uummata biratti beekamuun ni hafa (lack of publicity)
4	Sirna itti to'ataman diriirsuun ni danda'ama	Yaadrimee qoqqoodinsa aangoo waliin wal hin simatu
5	Ruqni dimokiraasummaa guutummaatti hin dhabamne	Aangoo bakka bu'insaa ammas bakka bu'insaan dabarsanii kenuuf carraa banuu waan danda'uuf rakkoo fiduu mala (there is a risk of sub-delegation)

Madda: Delegated Legislation Text Book Notes: F37.

2.3. Dhimmoota Aangoo Bakka Bu'insaan Seerotni Irratti Hin Baanee fi Irratti Ba'an (Non-delegable Legislative Power and Delegable Legislative Power)

Seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an sababa itti ba'anii fi faayidaa mataa isaanii kan qaban yoo ta'elée, dhimmoota hunda irratti ba'uu danda'u jechuu miti. Akka waliigalaatti, dhimmoonni imaaammataa fi qajeeltoon walqabatan qaama aangoo uumamaan seera baasuuf aangoon kennameefin ba'u.⁴⁴ Seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an bu'uurarraan seerota aangoo

⁴⁴ Delegating Law-making Powers to the Executive, <http://ldac.org.nz/assets/documents/13.-Delegating-law-making-powers-to-the-executive.pdf>, F50

uumamaan qaama seera baastuun ba'an hojiirra oolchuuf jecha kan ba'ani dha.⁴⁵ Dhimmoota aangoo bakka bu'insaan seerri irratti ba'an danda'u fi hin dandeenye tokko tokkoon tarreessanii kaa'uun salphaa ta'uu baatus, agarsiiftonni (guidelines) akka waliigalaatti fudhatama argatan kan jiran akka ta'e hogbarruuwwan ni ibsu. Kanas akka itti aanutti gabateedhaan agarsiisuun ni danda'ama.

Lak	Dhimmoota aangoo bakka bu'insaan seerri irratti hin baane (Non-delegable Legislative power)	Dhimmoota aangoo bakka bu'insaan seerri irratti ba'uu danda'u(Delegable Legislative power)
1	Dhimmoota bu'uraa imaammataan walqabatan	Dhimmoota adeemsa sasalphaa akkaataa kaffaltiin itti raawwatu agarsiisu; qophii unka sanadoota adda addaa
2	Dhimmoota mirga namoomaa miidhuu danda'an	Tarreeffama bal'ina qabu(large lists), dhimmoota sasalphoo gabateedhaan (schedules) ibsaman
3	Dhimmoota sakatta'insaa fi qabiinsaa ykn dhaala qabeenyaa	Dhimmoota walxaxoo teeknikaawaa ta'an (technically complex matters)
4	Dhimmoota mirga ol'iyyannoo kennuu ykn jijiiruu ilaallatan	Dhimmoota ariifachiisoo (emergencies) dafanii furmaata seeraa argachuu qaban
5	Dhimmoota yakka cimaa hundeessanii fi adabbii isaanii murteessan	Dhimmoota yeroo yeroon haaromsuu barbaadan
6	Dhimmoota taaksii kaffalchiisuu, qarshii liqeeffachuu fi qarshii uummataa baasii gochuu ilaallatan	
7	Dhimmoota seera duraan qaamni seera baasaa baasee ture akka fooyyaa'u godhu	
8	Dhimmoota seerri duubatti deebi'ee bu'aa akka qabaatu taasisu tumuu	

Madda: Delegating Law-making Powers to the Executive, FF50-51

⁴⁵ Akkuma olii.

Waan ta'eefuu, seerri aangoo bakka bu'insaan ba'u bu'uurarraan seera qaamni seera baasuuf aangoo uumamaa qabu haala bu'a qabeessa ta'een hojiirra oolchuuf yaadamee kan ba'u dha. Haaluma kanaan, seerri aangoo bakka bu'insaan ba'u qaawwa seerri qaama seera baastuun ba'e qabu duuchuuf jecha, adeemsa dheeraa parlaamaan hordofu gabaabsuuf jecha, falmii siyaasaa ka'uu malu dhabamsiisuf jecha akka ba'u taasisuun sirrii miti.⁴⁶

2.4. Sirna To'annoo Waliigalaa (General Controlling Mechanisms)

Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an akka seerota qaama seera baasuuf aangoon uumamaa kennameefii adeemsa cimaa keessa darbuu qabu jedhamee hin eegamu. Kun ammoo mirgootni namoomaa waliigalteewwan idila addunyaa fi heeraan beekamtii argatanii jiran akka sarbamaniif daandii saaqqu danda'a. Akkas akka hin taaneef dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan tumaman kunniin qajeeltoowwan hordofuun irra jiraatu ni qabu. Qajeeltoowwan kunniin qajeeltoo beeksisaa (principle of notice), qajeeltoo uummata hirmaachisuu, fi qajeeltoo maxxansaa jedhaman yommuu ta'u, iddo tokkotti sirna to'annoo waliigalaa (general controlling mechanisms) jedhamuu waamamuu danda'u.⁴⁷ Itti aansuun, qajeeltoowwan kanniin gabaabinaan ibsina.

2.4.1. Qajeeltoo Beeksisaa (Principle of Notice)

Qajeeltoon beeksisaa qajeeltoo hirmaachisummaa ittiin dhugoomsuuf gargaaramnu keessaa isa tokko yommuu ta'u, kunis malawwan lamaan raawwatamuu kan danda'u dha: 1) wixinee seerichaa gaazzexaa irratti maxxansuun uummanni beekee yaada isaa akka ibsatuu gochuu fi 2) qaamni wixinee seerichaa qopheesse uummanni yaadaa fi qeqa isaa akka kennuuf guyyaa murteessuun affeeruu dha.⁴⁸ Malawwan kana irratti hundaa'uun yaadotaa fi qeqota seericha irratti ka'an wixinee keessatti hammachiisuun seerichi akka ba'u taasisuu dha. Seerota qajeelticha hojiirra oolchuuf gargaaran ilaalchisee biyyaa biyyatti adda addummaan ni jira. Fakkeenyaaf, biyya Hindiitti, tokkoo tokkoo seera aangoo uumamaan seera baastuun baasu (primary law) keessatti hammatamee yoo argamu, biyya Amerikaa fi Ingilizitti ammoo seera

⁴⁶ Akka oliitti yaadannoo lakk. 44^{ffaa} F51.

⁴⁷ Akka oliitti yaadannoo lakk. 44^{ffaa} F8

⁴⁸ Upadhyaya, J.J.R, (2006), *Administrative law*, 6th e d., (Central Law Agency, Allahabad, India), F107 (Aron Degol and Abdulatif Kedir, Administrative Rulemaking in Ethiopia: Normative and Institutional Framework, Mizan Law Review Vol. 7, No.1, September 2013,F9 keessattii akka ibsane).

addatti of danda'een hoogganama.⁴⁹ Itoophiyaa keessattis, Wixineen Seera Adeemsa Falmii Bulchiinsaa Federaalaa qajeeltoo kanaaf boqonnaa lama, kwt. 7 jalatti beekamtii kenneera. Akka Oromiyaatti, dhimmicha ilaachisuun seerri rogummaa qabu Dambii Hojimaata Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.131/2003 dha. Dambiin kun kwt.15 jalatti akkaataa wixineen seeraa Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaatiif Itti Dhiyaatu tarreessee jira. Haa ta'u malee, yaadni qajeeltoo kanaan walsimu dambicha keessatti ifatti tumamee hin jiru.

2.4.2. Qajeeltoo Uummata Hirmaachisuu (Public Participation)

Qajeeltoon kun qaamoleen seera aangoor bakka bu'insaan ba'u ilaallatu hunduu adeemsa seericha wixineessuu keessatti hirmaachuu kan dandeessisu dha.⁵⁰ Hirmaanna kanaanis yaadotnii fi gorsi walitti qabamuun seera ba'uuf akka galteetti kan gargaaru ta'a.⁵¹ Kanaaf faayidaan isaa faayidaa qajeeltoo beeksisuu wajjiin hidhata guddaa akka qabu ni hubatama. Yaadni qajeeltoo kanaa, jalqabumayyuu, aangoon seera baasuu kan qaama seera baastuu dha kan jedhu dha. Qaama kana keessa ammoo qaamoleen uummata bakka bu'uu danda'an hedduun waan jiruuf fedhiin hin hammatamiin hafu hin jiraatu jedhamee tilmaamama.⁵² Seerota aangoor bakka bu'insaan ba'an irratti garuu, haalli fedhiin kun hundi itti hammatamu jiraachuu dhiisuu mala. Qajeeltoon uummata hirmaachisuu kun qaawwa akkasii duuchuuf ni gargaara jedhamee yaadama. Akkuma qajeeltoo beeksisuu, hojiirra oolmaan qajeeltoo kanaas adda addummaa kan qabu dha.

Fakkeenyaaaf, biyya Amerikaatti, Seeri Adeemsa Falmii Bulchiinsaa bara 1946 bahe hojiirra oolmaa qajeeltoo kanaa gadi fageenyaan tumee jira.⁵³ Biyya Ingiliziitti, qabatamatti, uummata hirmaachisuun kan baratame ta'us, seerri akka dirqamaatti tumee hin jiru.⁵⁴ Biyya Hindiittis,

⁴⁹ Amerikaatti, Seera Adeemsa Falmii Bulchiinsaa Amerikaa bara 1946, kutaa 4 (American Administrative Procedure Act, 1946) fi Ingilizitti, Seera Dambiilee fi qajeelfamootni Dambiilee fi qajeelfamootni Dambiilee fi qajeelfamootni Itti Tumaman bara 1946 ba'een (Britain's Statutory Instrument Act 1946) hoogganamu.

⁵⁰ Aron Degol and Abdulatif Kedir, Administrative Rulemaking in Ethiopia: Normative and Institutional Framework, Mizan Law Review, Vol. 7, No.1, September 2013, F11.

⁵¹ Ralph F. Fuchs, Procedure in Administrative Rulemaking, Indiana University School of Law, 1938, F.274; Dr Sunita Zalpuri, Training Package on Administrative Law, Reading Material ; http://persmin.gov.in/_otraining/UNDPPProject/undp_modules/Administrative%20Law%20N%20DLM.pdf <onkoloolessa 13,2010 kan ilaalame>, F37

⁵² Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffa}.

⁵³ Olitti yaadannoo lakk. 48^{ffa} F12.

⁵⁴ Dr Sunita Zalpuri, Training Package on Administrative Law, Reading Material; http://persmin.gov.in/_otraining/UNDPPProject/undp_modules/Administrative%20Law%20N%20DLM.pdf [onkoloolessa 13,2010] P37; Aron Degol

qabatamaan bal'inaan itti hojjetama; dambiilee fi qajeelfamootni akka dirqamaatti tuman garuu hunda osoo hin taane tokko tokko qofa.⁵⁵ Akka naannoo Oromiyaatti, Dambiin Hojimaata Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Oromiyaa Lak.131/2003 tumaalee qajeeltoo kana deeggeran ni qaba.Fakkeenyaaaf, kwt.15 (2) (b) jalatti, qaamni wixinee seeraa qopheesse qo'annoo wixinicha qopheessuuf gaggeeffame wajjiin irratti mari'atamuun sirreffamni barbaachisaa ta'e erga taasifameen booda ta'uu akka qabu tumameera. Wixineen qorannoo jira taanaan ammoo qaamotni dhimmi ilaallatu irratti ni mari'atu jedhamee waan tilmaamamuuf, hirmaachisummaan akka jiru gamanumaan yaaduun nama hin dhibu. Dabalataan, dambuma kana kwt.17 (a) jalatti, dhimmi murtee barbaachisu kamiyyuu osoo mana mariif hin dhiyaatiin dura, manneen hojii dhimmi ilaalu, federaala, naannolee biraab dabalatee yoo barbaachisaa ta'ee argames yaada hawaasichaa argachuudhaan yaada kanniin jiddu galeessa kan godhate dhiyeessuun dirqama mana hojii mootummaa dhimmicha dhiyeessuu akka ta'u tumameera.Dhimmoota murtee barbaadan keessaa tokko ammoo dhimma aangoo bakka bu'insaan seera baasuu akka ta'e beekamaa dha. Kanaaf, dambichi qajeeltoo hirmaachisummaa uummataa kan hammate akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

2.4.3. Qajeeltoo Maxxansaa (the Principle of Publication)

Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an akkuma seerota qaama seera baasuun ba'anii mirgaa fi dirqama tumu. Akkas erga ta'ee ammoo hawaasa biratti beekamuu qabu. Karaa dambiilee fi qajeelfamootni kunniin ittiin beekaman keessaa tokko maxxanfamuudhaani. Qabiyyee fi bifti dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an itti maxxanfaman adda addummaa kan qabu ta'us, maxxanfamuun hawaasa biratti beekamuu akka qaban irratti garuu mormiin hin jiru.⁵⁶ Fakkeenyaaaf, biyya Hindiitti dambiilee fi qajeelfamootni tokko tokko gaazzexaa ofishaalaa irratti maxxanfamu akka qaban yoo dirqisiisan, dambiilee fi qajeelfamootni tokko tokko ammoo bifaa mijataa ta'een maxxansuun akka danda'amu tumu.⁵⁷

Akka Itoophiyaatti, Labsiin Negaarit Gaazzexaa Federaalaa Hundeessuuf Bahe Lak.3/1995, kwt. 2(2) seerotni hundi gaazzexaa kana irratti maxxanfamuu akka qaban ni tuma. Hiikkoon jecha

and Abdulatif Kedir, Administrative Rulemaking in Ethiopia: Normative and Institutional Framework, Mizan Law Review, Vol. 7, No.1, September 2013, F12.

⁵⁵ Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffaa}.F12.

⁵⁶ Olitti yaadannoo lakk. 54^{ffaa}.F13

⁵⁷ Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffaa}.F13.

‘seeraa’ jedhuuf kennamu labsiwwan mootummaa federaalaan ba’anis ta’e muuxannoowwan akka addunyaatti jiran irraa ka’uudhaan yoo ilaalamu qajeelfamootas ni dabalata. Fakkeenyaaaf, Labsiin Mana Maree Federeeshinii Hundeessuu fi Gahee fi Aangoo isaanii tarreessuuf bahe seerri labsiwwan, dambiiwwanii, fi qajeelfamoota mootummaa federaalaa fi naannoleen bahan; akkasumas, waliigalteewwan idila addunyaa biyyi keenya kan raggaasifte kan dabalatu akka ta’etti hiikee jira.⁵⁸ Kanaaf, dambiilee fi qajeelfamootni aango bakka bu’insaan ba’an qajeeltoo maxxansaaf beekamtii kan kennan akka ta’e ni hubatama.

Akka Naannoo Oromiyaatti, gaazzexaan seerotni irratti maxxanfaman *Magalata Oromiyaa* akka ta’e beekamaa dha. Labsiin inni irra deebiidhaan ittiin hundaa’es Labsii Lak.186/2006 yommuu ta’u, maqaan guutuu isaa, “*Labsii Magalata Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak 186/2006*” jedhamee kan waamamu dha. Akka labsii kanaatti, dhimmootni gaazzexaa kana irratti maxxanfaman Labsii, Dambii, Waliigalteewwan Mootummaa Naannichaan taasifamanii Caffeedhaan ragga’anii, fi seera naannichaa kamiyyuu dha.⁵⁹ Tarreeffamni keewwata kanaa guutummaatti duguugamee kan hin dhiyaanne akka ta’e “...seera naannichaa kamiyyuu dha” kan jedhu irraa ni hubatama. Hiikkoowwan labsii biroo keessatti tumamanis, seera jechuun labsii, dambii, fi qajeelfamoota Caffee fi qaamolee aangoon kennameef birootiin bahan jechuu akka ta’etti hiikuun yaaduma kana kan cimsani dha.⁶⁰ Kanaafuu, qajeeltoon maxxansuu deeggersa seeraa akka qabu hubachuun ni danda’ama.

2.5. To’annoo Qaamolee Mootummaa Sadaniin Ta’u

2.5.1. To’annoo Qaama Seeraa Baastuu (Parliamentary Control)

Akka seenaatti yoo ilaalamu, to’annoona seera baastuuun seerota qaama raawwachiistuuun bahan irratti taasifamu kan gama seera hiikuun yoo wal bira qabame taatee yeroo dhiyooti.⁶¹ Ta’us garuu, gama bu’a qabeessummaa isaatiin yoo madaalamu to’annoo qaama seera hiikuun

⁵⁸ Fakkeenyaaaf, Labsii Mana Maree Federeeshinii Hundeessuu fi Aangoo fi Hojii Isaa Tarreessuuf Bahe, Labsii Lak.251/2001, kwt.2(2).

⁵⁹ Labsii Magalata Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak 186/2006, Kwt.3 (1)

⁶⁰ Fakkeenyaaaf, Labsii Koomishinii Hiikaa Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa, kwt. 2(7), Labsii Gumii Calaltuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuu, Angoo fi Hojimaatasaa Murteessuuf Bahe, Lak.168/2003, kwt.2(7) fi Labsii Waajjira Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe Lak.191/2007, kwt.2(8)

⁶¹ Delegated Legislation, Historical Perspective House of Commons [https://www.ourcommons.ca/ DocumentViewer.aspx?DocId=1001&Language=E&Print=2&Sec=Ch17&Seq=0](https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer.aspx?DocId=1001&Language=E&Print=2&Sec=Ch17&Seq=0)

taasifamu irra fooyee akka qabu hogbaruuwan ni agarsisu.⁶² Sababiin isaas to'annoona seera hiiktuun raawwatamu erga miidhaan gahee fi qaamni miidhame gara mana murtiitti dhimmicha yoo dhiyeesse qofa yoo ta'u; kan seera baastuun gaggeeffamu garuu osoo miidhaan hin gahiinis raawwatamuun kan danda'uu fi mirga hawaasa waliigalaa kan eegsisu waan ta'eefiidha. Qaamni seera baasu haala lamaan seerota bakka bu'insaan bahan to'ata.⁶³ Inni duraa fi bu'a qabeessi, daangaa aangoo qaamni raawwachiistuu keessatti seera baasuu danda'u tumaa seeraan daangessuu dha. Barreessaan tokko barbaachisummaa seeraan ifatti daangessanii aangoo bakka bu'insaa kennuu haala armaan gadiin ibseera:

“One of the most effective controls is for Parliament in the first place to carefully spell out the limits of the delegate’s law making powers so that there can be no doubt when the delegate is exceeding his powers. If the provisions in the enabling legislations that set out the powers of the delegates are vague or ambiguous, then the limits of the powers of the delegate will be unclear and control over the exercise of these powers will be made more difficult.”⁶⁴

Kana irraa kan hubatamu, toofaan gaarii seera baastuun seerota aangoo bakka bu'insaan bahan haala bu'a qabeessa ta'een to'atu yeroo aangessu wanta raawwatamuun qabu ifa taasisuun akka ta'e dha. Dhimmoota qaamni raawwachiistuu irratti seera baasuu danda'u ifatti teechisuun bu'uura sanaan bahuu fi bahuu dhabuu seerota bakka bu'insaan bahanii qaamni aangoo isaa kenne haala salphaan to'achuu dandeessisa. Karaan lammaffaa seera baastuun seerota bakka bu'insaan bahan irratti to'anno taasisu koree (committee) hundeessuuni dha.⁶⁵ Bu'uura kanaan, koreen qaama seera baasuun hundaa'e seerotni aangoo bakka bu'insaan bahan aangoo kennameef keessatti bahuu fi bahuu dhabuu isaanii sakatta'uun dhimmicha qaama seera baasuuf dhiyeessa. Seera baastuunis angoo kennameefii ol (ultra vires) raawwatame jechuun seericha

⁶² Bharat Singh, technology lawyer, author of entrepreneur (2016), EFFECTIVENESS OF PARLIAMENTARY CONTROL OVER DELEGATED LEGISLATION, <https://www.linkedin.com/pulse/effectiveness-parliamentary-control-over-delegated-bharat-kumar-singh/> accessed on 11/8/17.

⁶³ Olitti yaadannoo lakk. 14^{ffaa}.F202

⁶⁴ Olitti yaadannoo lakk. 10^{ffaa}.

⁶⁵ Olitti yaadannoo lakk. 10^{ffaa}.

haquu danda'a. Mala to'annoo kanaan seera baastuun dambiilee fi qajeelfamootni qaama raawwachiistuu erga bahanii boodas ta'e osoo hin bahiin to'annoo taasisuu danda'a. To'annoos seera baastuun taasifamu qaamni aangoo bakka bu'insaan seera baasu aangoo kennameef haala malee akka hin fayyadamanne to'achuuf yaadameetu.⁶⁶ Muuxannoo biyyoota tokko tokkos akka armaan gadiitti ilaaluuf yaalla.

A) Hindii

Biyya kana keessatti, seera baastuun seerota bakka bu'insaan bahan karaan ittiin to'atu inni duraa yeroodhuma seeraan aangessan dhimmoota akkamii irratti qaamni raawwachiistuu seera akka baasu daangessanii ibsuuni dha.⁶⁷ Miseensotni qaama seera baastuu qaamni raawwachiistuu akka seera baasuuf labsiidhaan yoo aangessu, dhimmicha irratti wal falmii taasisuun; seerota bakka bu'insaan bahan mirkaneessa seera baastuuf dhiyeessuun (Koreen dhaabbi kallattiin dhimmichi ilaallatu daangaa bakka bu'insaan seera baasuu irratti yaada furmaataa akka dhiyessan taasisuun⁶⁸); baay'inaan dhimma itti bahamuu baatus yeroo gaaffii (question hour) tti dhimma bahuun seerotni aangoo bakka bu'insaan bahan bu'uura aangoo kennameen ta'uu sakatta'uun seera baastuun biyya Hindii seerota bakka bu'insaan bahan irratti to'annoo taasisa.⁶⁹ Tooftaan aangoo bakka bu'insaa ifa taasisanii kenuun seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'achuu kun biyya Jarmanittis sirriitti beekamaa dha. Seerri Bu'uuraa (Heerri Mootummaa) Biyya Jarman kwt.80 (1) jalatti qabiyyeen (content), kaayyoo (purpose), fi daangaan (scope) aangoo bakka bu'insaa kennamu seerumaan ifatti adda ba'ee beekamuu akka qabu tumeera.⁷⁰

Kan olitti ibsame kun tooftaa tokkoffaa seera baastuun Hindii seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'annoo taasisu yoo ta'u; karaa koree (committee) hundeessuun to'annoos taasifamus ni jira.⁷¹ To'annoos seera baastuun Hindii karaa koreetiin seerota aangoo bakka

⁶⁶ Olitti yaadannoo lakk. 10^{ffaa}.

⁶⁷ Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffaa}.F14.

⁶⁸ Olitti yaadannoo lakk.5^{ffaa}.

⁶⁹ Question hour in Lok Sabha- parliament of India, <http://www.parliamentofindia.nic.in/ls/intro/p6.htm> accessed on 11/3/17

⁷⁰ Jechoonni sadan kunnii adda ba'anii kan ilaalamani osoo hin taane, inni tokko isa bira hubachiisuu kan danda'u dha. Fakkeenyaaaf, kaayyoo (purpose) aangoo bakka bu'insaa irra dhaabbachuu qabiyyee fi daangaa beekuun ni danda'ama (*Gadi fageenyaaf, Delegation of Legislative Power to Agencies: A Comparative Analysis of United States and Germany Law, Administrative Law Review (Spring 1994), F232 ilaaluun ni danda'ama*).

⁷¹ DR. YOGENDRA NARAIN (2005), RAJYA SABHA PRACTICE & PROCEDURE SERIES, F. No. RS. 17/5/2005-R & L Series, COMMITTEE ON SUBORDINATE LEGISLATION.

bu’insaan bahan irratti gaggeessitu bu’uura seeraa qaba. Fakkeenyaaaf, barreeffamni tokko hundee heerummaa qabaachuu koree kanaa ibsuuf, “*After its constitution in 1964, the Rajya Sabha Committee on Subordinate Legislation over the years has in its own sphere become an effective instrument for exercising parliamentary control over executive action.*” jechuun teechisa. Koreen kun dambiilee fi qajeelfamootni bakka bu’insaan bahan heeraa fi seerota biroo qaama seera baasuun bahiin wal simuu isaa sakatta’uun akkuma haala isaatti osoo seerichi hin labsamiinis ta’e erga labsamee yaada furmaataa dhiyeessuu danda’a. Koreen kun miseensota 15 kan qabu yoo ta’u, hanga yaa’ii isaa 200^{ffaa} tti gabaasawwan 151 qaama seera baasuuf dhiyeesseera.⁷² Koreen kun dambiilee fi qajeelfamootni bakka bu’insaan bahan daangaa aangoo kennameefii keessatti ta’uu, heera akkasumas seerota aangessaanii waliin kan wal simu ta’uu isaa fa’a to’achuun qaama seera baasuuf gabaasa. Seera baastunis yaada furmaataa koreen kun dhiyeessu irratti hundaa’uun seerota qaama raawwachiistun bahan haquu yookiin akka fooyya’u taasisuu danda’a.

B) Ingiliiz

Biyyi kun to’annoo qaamni seera baasuu seerota aangoo bakka bu’ummaan bahan irratti taasiisuun biyya baay’ee bu’a qabeessa taate dha jedhamtee jajamti. Kanaafis tooftaa adda addaa qabdi. Labsiin qaamni raawwachiistuu seera akka baasuuf aangessu yeroo baay’ee seera baastuun hojii aangoo bakka bu’insaan seera baasuu kana akka to’atus ni tuma.⁷³ Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu’insaan bahan hunda ta’uu baatanis hedduun isaanii qaama seera baasu duratti ni dhiyaatu.⁷⁴

Dambiilee fi qajeelfamootni qaama raawwachiistun bahan kunneen sadarkaa wixinee yookiin erga qaama raawwachiistun bahee hojiirra oolee qaama seera baasu duratti dhiyaachuu ni danda’a.⁷⁵ Yommuu dhiyaatanitti akkuma haala isaatti seera ta’uun itti fufuu, ykn ammoo haqamuun hafuu ni danda’u. Fakkeenyaaaf, Ingiliiz keessatti adeemsotni beekamoon ittiin qaamni seera baasu seerota qaama raawwachiistun bahan ittiin to’atu ‘negative and affirmative

⁷² Akkuma oliitti

⁷³ Beatson, Jack (1979) "Legislative Control of Administrative Rulemaking: Lessons from the British Experience," Cornell International Law Journal: Vol. 12: Issue 2, Article 3. Available at: <http://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol12/iss2/3>

⁷⁴ Factsheet L7 Legislative Series Revised May 2008, Statutory Instruments House of Commons Information Office Factsheet L7.

⁷⁵ Akkuma oliitti.

resolution procedure' jedhamuun beekama.⁷⁶ Akka adeemsa '*negative resolution*' tti, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan yoo qaama seera baasuun mormaman malee seera ta'anii hojiirra oolu.⁷⁷ Seerri qaama raawwachiistuuun bahe sadarkaa wixineerratti qaama seera baasu durattti kan dhiyaate yoo ta'e, seera baastuuun guyyoota 40 gidduutti mormii yoo dhiyeesse malee seera ta'ee baha. Seerri adeemsa kanaan seera baastuu durattti dhiyaate duraan hojiirra kan oole yoo ta'e, guyyoota 40 gidduutti seera baastuuun akka haqamu yoo hin murteessine kan itti fufu ta'a.⁷⁸

Akka adeemsa '*affirmative resolution*' tti ammoo dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan qaama seera baasuun mirkanaa'uu qabu. Adeemsi kun bal'inaan kan dhimma itti hin bahamne yoo ta'es, seera baastuuun to'annoo cimaa seerota bakka bu'insaan bahan irratti gaggeessuu yoo barbaade kan itti fayyadamu dha.⁷⁹ Dambiilee fi qajeelfamootni sadarkaa wixineerratti bu'ura adeemsa kanaan qaama seera baasu durattti dhiyaatan, qaamni seera baasu yoo mirkaneesse malee seera ta'uu hin danda'ani. Dambiilee fi qajeelfamootni erga bahanii qaama seera baasu durattti dhiyaatan ammoo akkuma bahanin hojjiirra kan oolan ta'us, qaamni seera baasu guyyoota 28-40 gidduutti yoo mirknaa'e malee seera ta'anii itti hin fufani. Gama biraatiin ammoo dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan hubannoof qofa qaama seera baasu durattti haalli itti dhiyaatanii fi sirumaa hin dhiyaannes ni jira.

Karaan biraat biyya Ingiliiz keessatti qaamni seera baasu seerota aangoo bakka bu'insaan bahan ittiin to'atu koree waliinii hundeessuuni dha.⁸⁰ Koreen kun manni maree lamaan kan waliin hundeessan yoo ta'u, gaheen koree kanaas dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan qaama raawwachiiftuuun bahan bu'uura seera qaama seera baaseen ta'uu fi dhabuu isaa mirkaneeffachuu dha. Seerichi aangoo kennameen olitti kan bahe yoo ta'e gabaasa korichaa irratti hundaa'uun seera baastuuun seericha haqa yookiin akka fooyya'u taasisa.⁸¹ Bu'uura aangoo

⁷⁶ Olitti yaadannoo lakk. 73^{ffaa}

⁷⁷ Olitti yaadannoo lakk. 73^{ffaa}.

⁷⁸ Statutory Instruments Act, 1946 section 6.

⁷⁹ see factsheet L7; affirmative resolution procedure is less common than the negative procedure, currently representing about 10% of instruments subject to Parliamentary procedure, but provides more stringent parliamentary control since the instrument must receive Parliament's approval before it can come into force or to remain in force.

⁸⁰ Delegate legislation-UK parliament, <http://www.parliament.uk/about/how/laws/delegated> accessed on 11/4/2017.

⁸¹ For instance, as stated in the factsheet L7; Statutory Instruments House of Commons Information Office, Rejection of Statutory Instruments mentioned the last occasion that the House of Commons annulled an SI was in 1979

kennameen ta'uu mirkaneeffachuun ala koreen waliinii kun bu'aa fi miidhaa seerichaa hin sakatta'u. Sakatta'iinsa akkasii kan raawwatu koreen biraa '*Delegated Legislation Committee*' kan miseensota 16-18 irraa hundaa'uun raawwatama.⁸² Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan sadarkaa wixineerratti seera baastuuf kan dhiyaatan yoo ta'e, koree kanatu sakatta'uun yaada seera baastuuf dhiyeessa. Biyya Ingiliiz keesatti haala kanaan to'annoon cimaan seerota bakka bu'insaan bahan irratti kan gaggeeffamu waan ta'eef to'annoon seera baastuun taasifamu biyyicha keessatti bu'aqabeessa ta'uu hog-barruwan ni agarsiisu.

C) Naayijeeriya

Biyya kana keessatti, qaamni seera baasu dhimmoota qaamni raawwachiistuu seera irratti baasuu danda'u labsiin aangessuun to'ata. Akka biyyoota biroo keessatti ta'u, fakkeenyaaaf, biyya Ingiliiziitti sirni itti dambiilee fi qajeelfamootni qaama raawwachiistuuun bahan paarlaamaa duratti dhiyaatu tumamee hin jiru. Naayijeeriya keessatti, seerri adeemsaa hordofamee dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan qaama seera baasu duratti itti dhiyaatanis ta'e, seerri waliigalaa dambiilee fi qajeelfamootni qaama raawwachiistuuun bahan paarlaamaa duratti akka dhiyaatu murteesse hin jiru.⁸³ Haa ta'u malee, yeroo tokko tokko seera baastuun hubannoo seera bakka bu'insaan bahee akka argatuuf haalli itti seera baastuu duratti dhiyaatu ni jira. Haala kanaan seera baastuu duratti kan dhiyaate seera sooromaa (Pension Act 1958) dha.⁸⁴ Qaamni seera baastuu biyyichaa labsiwwan yeroo baasu iddoogummaa irratti hin qabnetti yookiin qaamni dhimmi ilaalu gad-fageenyaan akka baasu barbaadutti seeraan qaama raawwachiistuu aangessa.⁸⁵ Fakkeenyaaaf, labsiwwan '*Emergency Power Act 1964* fi *Fire Arm Act 1958*',⁸⁶ keessatti dhimmoota qaama raawwachiistuuun irratti dambii baasuu danda'an

and the House of Lords rejected the Greater London Authority Elections Rules instrument in 2000. The Joint Committee on Conventions produced a recent report in which they discussed the extent to which both Houses can reject an instrument.

⁸² Delegate legislation-UK parliament, <http://www.parliament.uk/about/how/laws/delegated> accessed on 11/4/2017. A delegated legislation committee (DLC) is formed of 16 – 18 members who debate the merits of an SI. Statutory Instruments using the affirmative procedure are automatically referred to a DLC. A committee is only created for the negative resolution procedure if a Minister specifically requests it.

⁸³ Jemina Fabiawari Benson (2014) DELEGATED LEGISLATION IN NIGERIA: THE CHALLENGES OF CONTROL.

⁸⁴ Akkuma oliitti.

⁸⁵ Olitti yaadannoo lakk. 83^{ffaa}

⁸⁶ As cited by Jemina, Emergency Power Act 1964 enumerates nine items upon which regulations can be made by the President. Also, the Fire Arms Act of 1958 makes provision in the schedule for about twelve items upon which regulations can be made. The reason for this is so that there is a clear field upon which the executives can legislate and to ensure that they are confined to that field.

tarreeffameera. Kana jechuun, qaamni dambii akka baasuuf aangeffame sun dhimmoota labsichaan tarreeffaman qofa irratti kan daanga'u ta'a jechuu dha. Naayijeeriya keessatti daangaa aangoo bakka bu'insaan kennamee keessatti bahuu seerota bakka bu'insaan bahanii caalatti seera hiiktuun kan to'atamu ta'us, yeroo seera baastuun ofii isaatiin to'atus kan jiru ta'uu isaati.

Akkuma biyyota sirna bulchiinsa paarlaamaa hordofanii biyyoota sirna pirezidaantummaa hordofan keessattis to'annoona qama seera baasuun seerota bakka bu'insaan bahanii irratti taasifamu raawwatamummaa ni qaba.⁸⁷ Fakkeenyaaaf, biyya Amerikaatti dambilee fi qajeelfamootni qama raawwachiistuun bahan daangaa aangoo kennameefii keessatti ta'uu isaa bal'inaan kan to'atu seera hiiktuu ta'us, seera baastuun biyyichaa akka hojii to'annoona qama seera raawwachiisu irratti gaggeeffamuutti kallattiin abbaa aangoo, ministeerota adda addaa seerota qama seera baasuun bahan raawwachiisan qorachuuf aangeffameera.⁸⁸ Waan ta'eefuu, biyyicha keessattis akkuma biyoota biroo sirna paarlaamaa hordofaniitti qaamni seera baasu seerota qama raawwachiistuun bahan irratti to'annoona taasisuuf aangoo kan qabu ta'uu isaati. Walumaagalatti, biyyoota kanneen keessatti sirni qaamni seera baasu ittiin seerota bakka bu'insaan bahan irratti to'annoona gaggeessu kan jiru ta'uu isaati.

Biyya keenya keessattis aangoo bakka bu'ummaan seeraa baasuun bu'uura heeraa fi seeraa kan qabu yoo ta'u; qaamni bakka bu'ummaa kenuisa bakka buuse san to'achuu kan danda'u ta'uun beekamaa dha. Akka Naannoo Oromiyaattis bakka bu'insaan seera baasuun qabatamaan raawwatamaa jira. Haa ta'u maleee, labsii qaamolee raawwaachiistuu aangeessuuf ba'e irraan kan hafe sirni caffen diriirsee seerota bakka bu'insaan bahan ittiin to'atu hin jiru.

2.5.2. To'annoona Qama Seeraa Hiiktuu (Judicial Control)

Seera hiiktuun miidhawan aangoo humnaa ol fayyadamuu qama raawwachiistuun⁸⁹ lammilee irra gahu hambisuuf; akkasumas, aangoo seera baasuun qama raawwachiistuu

⁸⁷ Olitti yaadannoo lakk. 14^{ffaa}

⁸⁸ Olitti yaadannoo lakk. 14^{ffaa}

⁸⁹ Poverty, F., Economic, U., View, D., Way, R., & Mollah, A. H. (2017). Judicial Control over Administration and Protect the Citizen's Rights : An Analytical Overview.

to'achuu irratti gahee olaanaa qaba.⁹⁰ Manni murtii eegduu mirgaa fi bilisummaa lammilee waan ta'eef, dambiilee fi qajeelfamootni bakka bu'insaan bahan mirga lammilee kan miidhan yoo ta'e heeraa fi seerota seerichi akka bahuuf aangessanii waliin wal bira qabuun raawwatatummaa akka hin qabaanne murteessuu ni danda'a. To'annaa manni murtii haala kanaan seerota qaamni raawwachiistuu baasu irratti taasisu 'judicial review' jedhama.⁹¹ Vivian '*Judicial review can be defined as the examination by a country's court of the action of the legislative, executive, and administrative branches of government to ensure that those actions conform to the provision of the constitution.*' jechuun hooke. Akka hiika kanaatti, manni murtii gochaawan seera baastuu, qaama raawwachiistuu fi qaama bulchiinsaa adda addaan raawwataman heeraan walsimuu isaa kan sakatta'u ta'uu isaati. Dhimma itti dhiyaate furuun manni murtii seerota rogummaa qaban hundayyuu kan hiiku waan ta'eef, seerota qaama raawwachiistuu bahenis ni dabalata jechuu dha. Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan sirrii ta'uuf ulaagaawan hedduu guutuu qaba.⁹² Fakeenyaaf, adeemsa dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan keessa darban keessa darbuu; seerota waliigalaan wal simuu; daangaa aango seeraan kennname keessatti kan bahe ta'uu barbaachisa. Kana yoo hin taane, namni kamiyyuu seericha irratti mormii kaasuu danda'a.⁹³ Manni murtiis seerichi aango kennameen olitti bahe (ultra vires) jechuun fudhatama dhabsiisuu ni danda'a.

Manni murtii seerota bakka bu'insaan bahan irratti to'anno taasisuuf qaamni seerichi mirga kiyya sarba jechuun mormii dhiyeessu barbaachisa. Kanaan walqabatee, Oyelami T.O '*the judiciary can be moved, subject to the limitation of "locus standi" and "ripeness" by any individual to nullify an offensive delegated legislation.*' jechuun ibsa. Kana irraa manni murtii dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan aangoodhaa olitti bahuun miidhaa nama irratti kan geeessise yoo ta'e, raawwatatummaa akka hin qabaanne taasisuu kan danda'u ta'uu isaati. Qaamni seera hiikus haala kanaan seerota aango bakka bu'insaan bahan irratti to'anno ni taasia.

⁹⁰ Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffaa}.

⁹¹ Olitti yaadannoo lakk. 4^{ffaa}.

⁹² Olitti yaadannoo lakk. 10^{ffaa}.

⁹³ Sabti, S. A., Prades, A., & Prades, A. (2017). A comparative study of delegated legislation : With special reference to United States of America and United Kingdom, 3(3), 70–74.

Tooftaan to'annoo isaanii biyyaa gara biyyaatti garaagarummaa haa qabaatu malee, biyyota adda addaa keessatti seera hiiktuun seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'annoo ni taasisu. Amerikaa keessatti yaaddama manni murtii murtiawan qaama raawwachiistuun raawwataman irra deebiin ilaaluurratti daangaan hin jiru jedhutu jira.⁹⁴ Manni murtii waliigalaa Amerikaas kanuma bifaa mirkaneessun manneen murtii ol'aanoo federaala biyyichaa seerota koongireesiin baahan illee heerawummaa isaanii mirkaneessuuf dirqama akka qaban ibseera.⁹⁵ Biyyicha keessatti manneen murtii seerota qaama raawwachiistuun bahan irratti to'annoo taasisuunis ni beekamu. Haaluma kanaan, Manni Murtii Waliigalaa Amerikaa bara 2010 keessa seerota kongiresiin biyyattii baase 163 heerawaa miti jechuun murteesseera.⁹⁶ Kana irraa seera hiiktuun biyyichaa seerota seera baastuun bahaniyyuu heerawaa ta'uu dhabuu isaanii sakatta'uun fudhatama dhabsiisuu kan danda'u erga ta'ee, kan aangoo bakka bu'insaan bahan immoo caalatti to'achuuf aangoo kan qabu ta'uu isaa salphaatti hubachuun ni danda'ama.

Naayijeeriya keessattis seerota qaama raawwachiistuun bahan to'achuu keessatti manni murtii gahee guddaa qaba. *Jemina*'n akka jedhutti, Naayijeeriyaan seerota bakka bu'insaan bahan to'achuuf irra caalaa mana murtiitti dhimma baha.⁹⁷ Aangoon to'annoo gama mana murtiin taasifamuu kunis bara 1962 yeroo labsiin 'Emergency Power Act' pirezidaantii biyyattii seerota qaama seeraa baasuun bahan fooyyessuu, akka hojiirra hin oolle tursuu fi haquuf aangessuu qoramee ilaalam. Manni murtiis seerri akkasii kun bu'uura seeraa akka hin qabne murteessuun seerota qaama raawwachiistuun bahan to'achuu akka danda'u mirkaneesse.⁹⁸

Biyya Hindii keessattis, manni murtii seerota qaama raawwachiistuun bahan irratti to'anoo ni taasisa. Fakkeenyaaaf, dhimma '*Municipal Corporation of Delhi v. Birla Cotton Mills*' irratti manni murtii qaamni seera baasu bakka bu'iinsa yeroo kenu qajeeltoo qaamni sun keessatti baasu ibsuun ta'uu akka qabu ibseera.⁹⁹ Kana irraa manni murtii dambiilee fi qajeelfamootni

⁹⁴ Olitti yaadannoo lakk. 89^{ffaa}.

⁹⁵ Olitti yaadannoo lakk. 10^{ffaa}.

⁹⁶ Olitti yaadannoo lakk. 89^{ffaa}.

⁹⁷ Olitti yaadannoo lakk. 83^{ffaa}. It is said in Nigeria, as the country does not really have in place an adequate system of legislative scrutiny of delegated legislation. What seems to be relied on here is judicial control which is not enough because, decisions that are made under judicial review seem to affect only parties to it as against Parliamentary scrutiny that cuts across the whole society.

⁹⁸ Olitti yaadannoo lakk. 83^{ffaa}.

⁹⁹ Olitti yaadannoo lakk. 83^{ffaa}.

qaama raawwachiistuun bahan akka feetee akka hin taaneef daangaa aangoo isaan keessatti baasan ibsamuu akka qabuu fi yoo daangaa aangoo kennameefii keessatti hin baane ta'e ammoo manni murtii seera san fudhatama dhabsiisuu kan danda'u ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Akkuma biyya Amerikaa, manneen murtii Hindii seerota qaama raawwachiistuun bahan sirna ‘doctrine of ultra vires’ fayyadamuun to’atu.¹⁰⁰ Kunis heerawummaa labsii qaamni seera baasu ittiin qaama raawwachiistuu aangessee; akkasumas seerri qaama raawwachiistuun bahe daangaa aangoo kennameefii keessatti ta'uu sakatta'uun seerri qaama raawwachiistuun bahe fudhatamummaa qabaachuu fi dhabuu isaa ni murteessu.

Akka manneen murtii Amerikaatti gochoota qaama raawwachiistuun raawwataman hunda seeraa fi ragaa irratti hundaa'uun murtii kenuuf aangoo bal'aa qabaachuu baatanis, manneen murtii biyya Ingiliiz seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'anno ni taasisa.¹⁰¹ Manni murtii Ingiliiz sirrummaa seerota aangoo bakka bu'insaan bahanii bu'uura seera aangeessee (enabling act) tiin ilaalee, yoo aangoo kennameefiin ol ta'e seerichi guutummaa guutuun yookiin gartokken akka hojiirra hin oolle murteessuu danda'a.¹⁰² Barreeffamni tokko haala to'anno manni murtii biyya Ingiliiz seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti taasisuu haala armaan gadiin teechiseera:

“Through the process of judicial review, the Divisional Court exercises its “inherent power” to scrutinise delegated legislation, and can declare it to be invalid in whole or in part if it is illegal, irrational or procedurally improper. Legislation is invalid if it purports to go beyond the powers delegated by the enabling act. The rules of statutory interpretation, for example, exclude (unless granted expressly and very clearly) the power to raise taxes, the power to exclude citizens’ access to the courts, and the power to legislate retrospectively.”¹⁰³

¹⁰⁰ Olitti yaadannoo lakk. 50^{ffaa}.

¹⁰¹ Olitti yaadannoo lakk. 73^{ffaa}.

¹⁰² Olitti yaadannoo lakk. 93^{ffaa}.

¹⁰³ Judicial Control <https://revisionworld.com/a2-level-level-revision/law-level-revision/delegated-legislation-controls/judicial-controls> accessed on 11/5/2017.

Akka Itoophiyaattis ta'e, Naannoo Oromiyaatti aangoon abbaa seerummaa kan mana murtii akka ta'e heerri mootumma ni tuma.¹⁰⁴ Bifuma walfakkaatuun labsiin Manneen Murtii Federalaa Hundeessuuf Bahe, Labsiin lak.25/1988 aangoon abbaa seerummaa kan mana murtii akka ta'e seensa labsichaa keessatti ibsameera. Labsii Manneen Murtii Oromiyaa irra deebiin hundeessuuf bahe, Labsii Lak.141/2000, kwt.3 (a) jalatti manneen murtii mirga walabummaa fi dantaa dhuunfaa heera mootummaatiin mirkaneessaman kabachiisuuf akka hundaa'an tumeera. Dabalataan, seeraa fi sirni eegamee tasgabbii fi ol'aantummaan seeraa akka mirkanaa'u gochuun kayyoo manneen murtii Oromiyaa ta'uu labsichi ifatti tumee jira.¹⁰⁵

Qabiyyeen seerota Caffee Oromiyaatiin ba'anii mirgoota Heeraan beekamtii argataniif eegumsa taasisa. Dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'anis seerota Caffeen ba'an waliin osoo walitti hin bu'iin daangaa aangoo Caffeen kenne keessatti ba'uu qabu. Manneen murtiis bu'uura aangoo abbaa seerummaa kennameefii jiruun dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an seera Caffeen baasu wajjiin walsimuu fi dhiisuu isaanii qaamolee to'atan keessaa isaan tokko. Haaluma kanaan, dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan ba'an faallaa Heeraa ykn seera Caffeen baasuun mirgoota kan daangessan yoo ta'ee, fi qaamni seerichaan mirgi isaa tuqame mana murtiitti yoo dhiyeeffate¹⁰⁶ manni murtii simachuun to'annoo barbaachisaa ta'e taasisuu keessatti gaheen qabu salphaa miti.

Furmaanni manni murtii kennus akkaatuma gosa dhimmaatti adda adda ta'uu mala. Fakkeenyaaaf, daambiileen ykn qajeelfamooni Heera Naannichaatiin walfaallessu gaaffiin jedhu haala kamiinuu yeroo ka'uu fi manni murtiis gaafficha amanee yoo fudhate¹⁰⁷, Koomishiniin Hiiktuu Heera Mootummaatiin hiikkaan akka itti kennuuf gara Gumii Calaltuu Dhimmoota Heera

¹⁰⁴ Heera Mootummaa Federaalawaa Dimokraatawaa Rippaablika Itoophiyaa labsii lakk. 1/1995 kwt 79 (1) fi Heera Mootumaa Naannoo Oromiyaa kan bara 1994 fooyya'e raggaasuuuf bahe labsii lakk. 46/1996 kwt 61 (2).

¹⁰⁵ Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebiin Hundeessuuf Bahe, Labsii Lak.141/2000, Magalaataa Oromiyaa, Wagga 16^{ffaa}, Lak.10/2000,Kwt.3(C).

¹⁰⁶ Akkas yoo jedhamu, dhimma mana murtiin qabamee tokko ilaachisee gaaffiin hiikkaa Heeraa qaama mirgikoo na jalaa tuqameera jedhu qofaan kan ka'u akka hin taane dha.Gaaffiin akkasii mana murtiin ykn garee falmii keessa jiruun (abbaa dhimmaatiin) ka'uu akka danda'u Labsii Gumii Calaltuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeesse, Lab. Lak.168/2003,kwt.19 (1) tumeera. Gutummaan isaa: *Dhimmoota Mana Murteetiin qabaman irratti gaaffiin hiikkaa Heeraa kan ka'e yoo ta'e, mana murtee dhimmicha qabateen ykn abbaa dhimmichaatiin dhiyaachuu ni danda'a jedha.*

¹⁰⁷ Labsii Gumii Calaltuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeesse, Lab. Lak.168/2003, kwt. 19 (2): Manni murtee dhimmicha qabate gaaffii hiikkaa Heeraa Gumichaaf kan ergu dhimmicharratti murtee kennuudhaaf Heericha hiikuun ni barbaachisa jedhee yoo amane qofaa dha.

Mootummaatti ni qajeelcha.¹⁰⁸ Gama biraatiin, dambiin ykn qajeelfamni seera Caffeen baasuun kan walfaalleessu ta'uu isaa yoo hubate hiikkoo seeraa kennuun dambichi ykn qajeelfamichi raawwatinsa akka hin qabaanne ni taasisa.

Gabaabumatti, manneen murtii Oromiyaa Heerummaa (constitutionality) dambiilee ykn qajeelfamootaa karaa Koomishinii Hiktuu Heera Mootummaatiin; akkasumas, seerummaa (legality) isaanii ammoo ofumaaf hiikkoo itti kennuun¹⁰⁹ to'achuu kan danda'anidha.

2.5.3. To'annoo Qaama Raawwachiistuu (Executive Control)

Qaamni seera raawwachiisuus aangoo bakka bu'insaan seeraa baasuu qaama seeraa baasuun kennameef bu'uura aangoo kennameefin raawwatamuu isaa mirkaneeffachuuf ni hojjetu.¹¹⁰ Sababiin isaas, daangaa aangoo kennameeffi keessatti kan hin raawwatamne yoo ta'e inni aangoo kenne seera bakka bu'insaan bahe san raawwatamummaa akka hin qabaanne taasisuu waan danda'auufidha.

Biyya Ingiliiz keessatti qaamni raawwachiistuu aangoo isaatiin ala bahee akka hin raawwanne koree kaabinee hundeessuun qaamni raawwachiistuu seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'annoo taasisa. Hojji kanaafis koreen dhimma seeraa (legislative committee) jedhamu kan hundaa'e yoo ta'u, koreen kunis dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan bahan bu'uura seera aangesseen kan bahe ta'uu isaa mirkaneessuuf itti gaafatamummaa qaba.¹¹¹ Naayijeeriya keessattis sirnoota to'annoo jiran keessaa kan qaama raawwachiistuuun raawwatamu isa tokko.¹¹²

¹⁰⁸ Labsii Gumii Calaltuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuu,Aangoo fi Hojimaata Isaa Murteessuuf Bahe, Lak.168/2003, kwt.7(3). Guutummaan keewwata kana akka itti aanutti ibsameera: *Seeronni, dambiwwanii fi qajeelfamoonni qaamolee mootummaa naannichaatiin bahan Heera naannichaatiin walfaallessu gaaffiin jedhu haala kamiinuu yeroo ka'u fi dhimmichi mana murtii dhimmi ilaaluun ykn abbootii dhimmaatiin yeroo dhiyaatuuf Gumichi calalee murtee dhumaatiif Komishinichaaf (Komishinii Hiktuu Heera Mootummaa) dhiyeessa*

¹⁰⁹ Olitti yaadannoo lakk. 19^{ffaa}.

¹¹⁰ Olitti yaadannoo lakk. 14^{ffaa}.

¹¹¹ Olitti yaadannoo lakk. 14^{ffaa}.

¹¹² Jemina Fabiawari Benson (2014) DELEGATED LEGISLATION IN NIGERIA: THE CHALLENGES OF CONTROL. "Executive Control is another form of control that exists in Nigeria. The executives are always conscious of the fact that the law makers can always withdraw the delegated powers that they have conferred as such there are some level of control that it imposes on itself in the exercise of these powers in order not to be embarrassed by the exercise of parliamentary powers over its regulations."

Akka Itoophiyaattis ta'e, Naannoo Oromiyaatti, qaamni raawwachiistuu seerota bakka bu'insaan baasu bu'uura aangoo bakka bu'insaan ta'uu isaa mirkaneeffachuuf haalli itti deemu ni jira. Fakkeenyaaaf, akka Naannoo Oromiyaatti qaamoleen raawwachiistuu labsii caffenet dambii akka baasaniif dhimma aangeffaman irratti wixinee irraa jalqabee hanga dambichi bahee maxxanfamutti adeemsa adda addaa to'anno fakkaatu keessa darbuun raawwatu. Qaamni dhimmi ilaallatu dambii wixineessee gara Biirroo Haqaatti erguun ogeessotni wixinee, adeemsa wixinee seera fi qorannoo irra hojjetan ilaalanii bu'uura aangoo kennameen ta'uu fi heeraa fi seerota biroon walitti kan hin buune ta'uun mirkaneeffatu.¹¹³ Kana irraa kan hubatamu, akka Naannoo Oromiyaatti sirni qaamni raawwachiistuu dambiilee itti to'atu diriiree kan jiru ta'uu isaati. Qajeelfamoota sekterootaan bahan ilaachisee garuu, akkuma hima rakkoo keessatti ibsame, adeemsi walfakkaataan waan hin jirreef, to'anno qama raawwachistuun gaggeeffamu jira jechuuf nama rakkisa.¹¹⁴

¹¹³ Olitti yaadannoo lakk. 26^{ffaa}.

¹¹⁴ Olitti yaadannoo lakk. 24^{ffaa}.

BOQONNAA SADII

SIRNA TO'ANNOO SEEROOTA AANGOO BAKKA BU'UMMAAN BA'ANII: AKKA

NAANNOO OROMIYAATTI

Boqonnaa kana jalatti, sirni to'anno dambiilee fi qajeelfamoota Oromiyaa keessatti ba'anii maal akka fakkaatu hogbarruwwan boqonnaa lamaffaa jalatti ilaallee fi daataawwan bifa adda addaan walitti qabaman ka'umsa godhachuun kan xiinxallu ta'a. Kanaafis kutaalee xixiqqaasadiitti qoodamuun dhiyaateera. Kutaan xiqqaa duraa, gama to'anno waliigalaan, jechuunis adeemsi qophii dambiilee fi qajeelfamootaa ija qajeeltoowwan bu'uuraa: qajeeltoo beeksuu, qajeeltoo hirmaachisu, fi qajeeltoo maxxansuutiin yoo ilaalamu maal akka fakkaatu kan xiinxalu dha. Kutaan xiqqaa lammataa, gama qaamolee mootummaa sadaniitiin (qaama seera baastuu, qaama seera raawwachiistuu, fi qaama seera hiiktuu) to'annoon dambiilee fi qajeelfamoota irratti taasifamu qabatamatti maal akka fakkaatu xiinxaluun qaawwoota jiran sababa isaanii waliin adda baasa. Dhuma irratti, kutaan xiqqaa sadaffaa, sababa to'annoon dambiilee fi qajeelfamootaa hanqina qabuuf qabatamatti hanqinaalee isaan agarsiisaa jiran maalfaa akka ta'an tokko tokkoon kan tarreessu dha.

3.1. To'anno Waliigalaa

Sirni to'anno waliigalaa seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an irratti taasifamu qajeeltoowwan beeksuu (principle of notice), uummata hirmaachisu (principle of public participation), fi maxxansuu (principle of publication) kan ilaallatu akka ta'e boqonnaa lammaffaa jalatti ilaaluuf yaalleerra. Kutaan kana jalatti, Oromiyaa keessatti, dambiilee fi qajeelfamoonni aangoo bakka bu'insaan ba'an ija to'anno waliigalaa kanaan (jechuunis, qajeeltoowwan kanniin) yoo madaalaman qabatamatti maal akka fakkaatu kan xiinxallu ta'a. Xiinxalicha qixa sirriin gaggeessuuf akka tolu ammoo adeemsa qophii isaanii beekuun barbaachisaa dha. Waan ta'eefuu, adeemsa qophii dambiilee fi qajeelfamootaa adda adda baasuun akka armaan gadiitti haa ilaallu.

3.1.1. Adeemsa Qophii Dambiilee

Dambiileen adeemsa attamii keessa darbuun Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaatiif akkaataa itti dhiyaatan ilaalchisee Dambiin Hojimaata Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.131/2003, kwt.15 ni tarreessa. Haaluma kanaan,

1) Qaamni wixineen seeraa akka qophaa'u yaada burqisiise,duraan dursee,barbaachisummaa fi kallattii isaa irratti Pirezidaantii wajjiin mariyachuu qaba

2) Qophii wixinee seeraaf qorannoo barbaachisu gaggeessuu

3) Qorannoo irratti hundaa'uun seera wixineessuu

4) Qaamni wixinicha qopheesse qorannoo wixinicha qopheessuuf gaggeeffame wajjiin Biirroo Haqaaf dhiyeessuun ogummaa seeraatiin ilaalamee irratti mari'atamuun sirreeffamni barbaachisaa ta'e ni taasifama

5) Wixineen akkaataa olitti sirreeffame qo'anoo gaggeeffamee fi yaadota falmisiisa fi murtii barbaadan haala agarsiisuun danda'uun qophaa'ee xalayaadhaan waajjira Pirezidaantif ni dhiyaata

6) Dameen seeraa waajjira Pirezidaantii qaama wixinee qopheessee fi Biirroo Haqaa Oromiyaa waliin ta'uun ni ilaala.

7) Ilaalee barbaachisaa ta'ee yoo argame qaamota biroo dhimmi ilaalu wajjiin marii gaggeessuun wixineen akka gabbatu ni taasifama

8) Wixineen haala kanaan damee seeraatiin erga illaalamee booda,Mana Mariif ni dhiyaata

Kun kan agarsiisu, adeemsa dambiileen keessa darbuun ba'an ilaachisee uwarsi seeraa kan jiru ta'uun dha.Seerri kun qajeeltoowwan jiran keessaa hirmaachisummaaf uwvisa akka kenes ni hubatama. Qajeeltoo maxxansuu ilaachisee garuu, dambiin kun calliseera. Ta'us, seerotni yommuu ba'an Gaazzexaa Magalaataa Oromiyaa irratti maxxanfamuu akka qaban seera biraan

tumamee waan jiruuf¹¹⁵ uwvisa seeraa ilaalchisuun qaawwi hin jiru. Haa ta'u malee, dambichi qajeeltoo beeksisuuf (principle of notice) uwvisa hin kennine. Waan ta'eefuu, adeemsa qophii dambiilee Oromiyaa ilaalchisee uwvisni seeraa kan jiru ta'us, ija to'annoo waliigalaatiin yoo madaalamu garuu gahaa dha jechuun hin danda'amu.

Qajeeltoo hirmaachisummaa dambichi beekamtii kennee jiru hojiirra oolchuun walqabatees qabatamaan hanqinni ni jira. Fakkeenyaaf, kaayyoo ulaagaa seerri barbaade dhugumaan jiddu galeessa godhachuu caalaa adeemsumti seeraan jiru hordofameera akka jedhamuuf qofa (for formality purpose) haalli itti deemamu ni jira. Kun karaa adda addaan ibsamuu kan danda'u yommuu ta'u, kanneen keessaa qorannoon gaggeeffamu bilchinaan gaggeeffamuu dhabuu, qaamolee dhimmi ilaallatu waliin marii bilchina qabu taasisuu dhabuu, yaadota marii irratti dhiyaatan fudhachuun hammachiisuu dhabuu, fi kkf akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama.¹¹⁶

Ija qajeeltoo maxxansaatiin (principle of publication) yoo ilaallu, akkuma olitti ibsuuf yaalle, gama hammata seeraatiin qaawwi hin jiru. Qabatamaan garuu, maxxansa dambiileen walqabatee rakkoon ni jira. Hundaa ol, qaamni abbummaan dambiilee maxxansuuf seeraan aangeffame eenu akka ta'e hanga bara 2009 ALItti hin beekamu ture.¹¹⁷ Biroon Haqaa Oromiyaas maxxansaa fi jiildessaa kan ture seeraan aangeffamee osoo hin taane itti siqeenyuma seerotaaf qabu irraa ka'ee akka ta'e afgaaffii gaggeeffame irraa ni hubatama.¹¹⁸ Waan ta'eefuu, baajata hojji kanaaf barbaachisu ramaduun xiyyeffannooh hojjechuu irratti hanqinni jiru bal'aa dha.¹¹⁹ Kun ammoo dambiileen ba'an maxxanfamuun dhaqqabamaa taasisuu irratti rakkoo fideera. Rawwiin gama kanaan jiru meeqa akka ta'e adda bahees sirriitti hin beekamu.¹²⁰ Haa ta'u malee, dambiilee 196 hanga yoonaatti ba'an keessaa kan maxxanfaman 72 kan hin caalle ta'uuti tilmaama.¹²¹ Kun dhibbeentaan yoo shallagamu % 36.73 qofa waan ta'uuf, raawwiin jiru gadi bu'aa ta'uu namatti agarsiisa.

¹¹⁵ Olitti yaadannoo lakk. 59^{ffaa} Kwt.31(5).

¹¹⁶ Olitti yaadannoo lakk. 24^{ffaa}

¹¹⁷ Bara 2009 irraa eegalee Hojiin kun abbummaan Caffee Oromiyaatiif kenneme jira.

¹¹⁸ Afgaaffiwwan Ob. Isaa Booruu, Dura-taa'aa Koree Dhaabbii Dhimmoota Seeraa fi Bulchiinsa Caffee Oromiyaas waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame fi Ob. Hajii Arsee

¹¹⁹ Olitti yaadannoo lakk. 24^{ffaa}

¹²⁰ Olitti yaadannoo lakk. 73^{ffaa}

¹²¹ Olitti yaadannoo lakk. 26^{ffaa}.

Walumaagalatti, haala qabatamaa dambiilee naannoo Oromiyaatiin ba'an ija to'anno waliigalaatiin yoo xiinxalaman qajeeltoo beeksisuu ilaachisee uwisi seeraas ta'e raawwii kan hin jirre yommuu ta'u, qajeeltoo uummata hirmaachisuu fi maxxansuu ammoo uwisi seeraa kan jiru ta'us raawwiin isaa rakkoo akka qabu hubachuun ni danda'ama.

3.1.2. Adeemsa Qophii Qajeelfamootaa

Akka waliigalaatti, manneen hojii qorannoo kanaaf filataman hundi¹²² qajeelfamoota hojii isaanii ittiin gaggeessan ni qabu. Fakkeenyaaaf, Caffeen qajeelfamoota digdama (20), Biiroon Haqaa Oromiyaa qajeelfamoota kudhan (10), Biiroon Misooma Magaalaa fi Manneen Oromiyaa qajeelfamoota kudha-sagal (19), Biiroon Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa qajeelfamoota saddeet (8) baafatanii itti hojjechaa akka jiran afgaaffii gaggeeffame irraa hubachuun danda'ameera. Adeemsa qajeelfamoonni ittiin ba'an ilaachisee seerri ifatti tumame hin jiru. Sekteroонни sakatta'amanis kana irratti qajeelfama ykn maanuwaalii ifa ta'e barreffamaan qopheeffatanii kan qaban miti. Kana irraan kan ka'e adeemsa qophii qajeelfamootaa ilaachisee qabatamatti tokkummaa fi adda addummaan seekteroota jidduutti ni mul'ata. Karaa tokkummaan ittiin ibsamu keessaa tokko, hundi isaaniituu dhimma kana irratti waanta barreffamaan qophaa'ee taa'e hin qaban. Muuxannoo itti hojjetamaa jiru irraa ka'amee yoo ilaalles, hundi isaaniyyuu dursa koree hundeessu. Haaluma kanaan, qophii qajeelfamootaa ilaachisee dhimmoonni hedduun kan hojjetaman koree hojicha akka hojjetuuf hundaa'ee fi manaajimantii mana hojii jidduutti waan ta'eef, gama kanaanis walfakkaatu.

Haa ta'u malee, adda addummaan bu'uuraa qabatamaan akka mul'atu ni hubatama. Fakkeenyaaaf, Biiroon Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa wixinee qopheesee ilaachisee Koree Dhaabbii Caffeetti erguun yaada fudhachuun hammachiisee manajimantiif dhiyeessuun ofiin mallattoo Hoogganaa Biirichaatiin mirkaneessuun hojiirra oolcha.¹²³ Manneen hojii sakatta'aman biroo

¹²² Manneen hojii kunniin Waajjira Caffee, Waajjira Pirezidaantii, Manneen Murtii Oromiyaa, Biiroo Haqaa Oromiyaa, Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafaa Baadiyaa, Abbaa Taayitaa Galiiwan Oromiyaa, Biiroo Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenya Namaa, Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa, Biiroo Misooma Magaalaa fi Manneenii Oromiyaa, fi Koomishinii Investimentii Oromiyaa dha.

¹²³ Afgaaffii ob. Kadiir Hamnuu, Ogeessa Seeraa Biroo Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa waliin gaafa 8/5/2010 gaggeeffame; Agaaffii Ob. Isaa Boruu, Dura-taa'aa Koree Dhaabbii Dhimmoota Seeraa fi Bulchiinsa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame.

keessatti adeemsi Koree Dhaabbii Caffeef dhiyeessuun kun hin jiru.¹²⁴ Gahee manaajimantiin manaa qabu ilaachisees adda addummaan ni jira. Fakkeenyaf, akka Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa Oromiyaatti, manajimantiin dhimmoota hedduu irratti gahee qaba: wixinee qopheessuuf sakatta'insi akka gaggeeffamu kallattii ni kaa'a, argannoo sakatta'insichaa madaaluun sana irratti hundaa'uun qajeelfamni akka wixineeffamu kallattii ni kaa'a, wixinee dhiyaate ilaalee fooyyaa'insi barbaachisu akka ta'u kallattii ni kaa'a, hirmaattota wixinee qajeelfamicha yaadaan gabbisuu qaban adda ni baasa, wixinichi yaadaan gabbatee dhiyaachuu isaa ni qorata, dhuma irrattis ni raggaasisa.¹²⁵ Kun kan agarsiisu, manaajimantiin Biirichaa jalqabaa hanga dhumaatti adeemsa qophii wixinee qajeelfamicha keessatti qooda kan fudhatu ta'uu dha. Manneen hojii sakatta'aman hedduu keessatti garuu, gaheen manaajimantii wixineen qajeelfamaa qophaa'ee akka dhiyaatu kallattii erga kaa'ee booda, qophaa'ee yeroo dhiyaatu qorachuun raggaasisuu dha. Fakkeenyaf, Abbaan Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa fi Biiron Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenya Namaa Oromiyaa qajeelfamoota kan baafatu adeemsa akkasii hordofuudhani.¹²⁶

Walumaagalatti, adeemsa qophii qajeelfamootaa ilaachisee barreeffamaan qophaa'ee waanti taa'e waan hin jirreef, manneen hojii biratti adda addummaan ni mul'ata. Qaphxiin xiinxala barbaadu, *adeemsi qophii baratamaan jiru kun ija qajeeltoowwan seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'aniin yoo madaalamu, attamitti ilaalamuu danda'a?* kan jedhu dha. Qajeeltoon beeksisu seeraan uwvisa hin arganne. Baratamni isaas hin jiru waan ta'eef xiinxala addaa osoo hin barbaachisiin gabaabumatti bira darbuu dandeenya.

Qajeeltoon uummata hirmaachisu seeraan beekamtii argatee hin jiru. Sababni isaa, Dambiin Lak.131/2003, kwt.15 jiddu galeessa kan godhate seerota Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhiyaatanidha. Qajeelfamoonni hedduun garuu, Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa bira osoo hin ga'iin sadarkuma mana hojiitti waan ba'aniif,

¹²⁴ Agaaffii Ob. Isaa Boruu,Dura-taa'aa Koree Dhaabbii Dhimmoota Seeraa fi Bulchiinsa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame

¹²⁵ Afgaaffii Ob. Fufaa Laggasaa, Itti Gaafatamaa Tajaajila Seeraa, Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa,waliin gaafa 17/5/2010 gaggeeffame.

¹²⁶Ob. Gammadaa Waariyaa,A/Alangaa Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa fi Ob. Heenook Kabbaboo,Ogeessa Seeraa Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa, waliin gaafa 8/5/2010 gaggeeffame; Ob. Silashii Fiqaaduu, Walitti Qabaa Abbootii Seeraa Mana Murtii Bulchiinsa Biiroo Paabilik Sarvisii fi Bulchiinsa Gaarii Oromiyaa waliin gaafa 22/6/2010 gaggeeffame.

Dambiin Lak. 131/2003, kwt 15 isaan irrattis raawwatinsa ni qabaata jechuuf hin danda'amu. Kun kan agarsiisu, qajeelfamoota ilaachisee uwvisni seeraa qajeeltoo uummata hirmaachisuuf dandeessisu ifatti kennname kan hin jirre ta'uu dha. Qabatamaanis, adeemsa qophii qajeelfamootaa keessatti uummata hirmaachisuun baay'ee hin baratamne. Dhimmi qajeelfamni irratti ba'u xiyyeffanna uummataa addatti kan qabuu (fakkeenyaaaf, kan akka lafa magaala) fi hojiirra oolmaan isaas deeggersa qaamolee adda addaa kan barbaadu yoo ta'een alatti mariin irratti hin taasifamu.¹²⁷ Inniyyuu, hooggantootaa fi eksipertootaa qajeelfamicha kallattiin hojiirra oolchan qofa irratti kan daanga'e dha malee uummata bal'aa kan dabalatu miti.¹²⁸ Waan ta'eefuu, adeemsa qophii qajeelfamootaa ilaachisee qajeeltoon hirmaachisummaa bal'inaan hin jiru; yoo jiraates uummata bal'aa waan hin dabalanneef baay'ee daanga'aa dha.

Gara qajeeltoo maxxansuutti yommuu dhufnu, qajeeltichi uwvisa seeraa qabaachuu isaa boqonnaa lammaffaa jalatti ilaallee jirra. Haa ta'u malee, qabatamatti, qajeelfamoonni Gaazzexaa Magalaataa Oromiyaa irratti maxxanfamaa hin jiran. Gaazzexaa Magalaataa irratti maxxansuun haa hafuutii lakkofsa itti kennun toora galchuun qabachuu irratti hanqinni jiru salphaa miti. Fakkeenyaaaf, akka waajjira Pirezidaantii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaatti qajeelfamootaaaf lakkofsa kennun tartibessuun kan jalqabe bara 2004 irraa eegaleeti.¹²⁹ Akka Biiroo Paabilik Sarvisii fi Misooma Qabeenya Namaattis qajeelfamootaaaf lakkofsi kennamuu kan jalqabe bara 2008 irraa eegalee ti.¹³⁰ Sana dura, qajeelfamoonni lakkofsa waan hin qabneef meeqa akka ta'an beekuuf hin danda'amu. Manneen hojii baay'ina qajeelfamootaa beekan keessattis qajeelfamootni kunniin iddo tokkotti qindaa'anii (compiled) waan hin jirreef, isaan kamti hojiirra akka jiranii, fi isaan kamti akka haqaman, ykn akka fooyyaa'an adda baasanii beekuuf daataan qindaa'aa hin jiru.¹³¹ Kun ammoo dhaqqabamummaa qajeelfamootaa daran hubaa akka jiru hubachuun ni danda'ama.

¹²⁷ Afgaaffii ob. Jamaal Usmaan, Itti Gaafatamaa Kutaa Seeraa, Biiroo Misooma Magaala fi Manneenii Oromiyaa, 17/5/2010 fi Ob. Addisuu Laggaas, Ogeessa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame

¹²⁸ Olitti yaadannoo lakk. 24^{ffaa}.

¹²⁹ Olitti yaadannoo lakk. 24^{ffaa}.

¹³⁰ Afgaaffii Obbo Silashii Fiqaaduu, Walitti Qabaa Abbootii Seeraa Mana Murtii Bulchiinsaa Biiroo Paabilik Sarvisii fi Bulchiinsa Gaarii Oromiyaa, 22/6/2010.

¹³¹ Rakkoon kun garuu, Waajjira Caffee Oromiyaa hin dabalatu. Caffeen Oromiyaa hanga yoonaatti qajeelfamoota digdama (20) qaba. Kana keessaa kudha-saddeet (18) iddo tokkotti walitti qindaa'ee (compile) maxxanfamee jira. Kanaaf, manneen hojii biroo sakattaane wajjiin walbira qabamee yoo ilaalamu Waajjirri Caffee Oromiyaa gama kanaan fakkeenyummaa qaba jechuun ni danda'ama. Biiroon Lafaa fi Eegumsa Naannoo Oromiyas qajeelfamoota

Gabaabumatti, akka Naannoo Oromiyaatti, qophiin qajeelfamootaa ija to'annoo waliigalaatiin yoo ilaalamu, qaawwa seeraas ta'e raawwii qaba. Iddoo tokko tokkotti (fknf-qajeeltoo beeksisu) uwarsi seeraa hin jiru; hojimaatanis itti hojjetamaa hin jiru. Iddoo tokko tokkotti (fknf-qajeeltoo hirmaachisuu) uwarsi seeraa ifatti hin jiru; qabatamaan garuu, darbee darbee itti hojjetama. Ammas, iddo tokko tokkotti (fknf- qajeeltoo maxxansuu) uwarsi seeraa ni jira garuu, hojiirra oolaa hin jiru.

3.2. To'annoo Qaamolee Mootummaan Godhamu

3.2.1. To'annoo Qaama Seera Baasaan (Caffee) Ta'u

Qaamni seera baasu dambilee fi qajeelfamoota irratti to'annaa kan gaggeessu tooftaawwan lama: durumaan aangoo bakka bu'insaa ifa taasisee kennuu, fi sirna koree hundeessuu fayyadamuu akka ta'e muuxannoowwan biyyoota biroo boqonnaa lammaffaa jalatti sakattaane ni agarsiisu. Kutaa kana jalatti, to'annoon Caffee Oromiyaan taasifamaa jiru ija kanaan yoo ilaalamu maal akka fakkaatu tokko tokkoon kan xiinxallu ta'a.

A) Tooftaa Aangoo Bakka Bu'insaa Ifa Taasisuun Kennuu

Aangoon bakka bu'insaa ifa ta'ee kennamuu qaba yommuu jedhamu, qaamni seera akka tumuuf aangoo bakka bu'insaa argate maal irratti seera tumuuf akka aangeffame sirriitti beekuun daangaa aangoo kennameef keessatti seera baasuu danda'uu qaba yaada jedhu agarsiisa.¹³² Fakkeenyaaaf, seerri aangoo bakka bu'insaa kennu jalqabumayyuu haalduree tokko tokko waliin (fknf- uummata hirmaachisuu) kennuu danda'a.¹³³ Tooftaan kun tooftaa jalqabaa qaamni seera baasu seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an itti to'atudha kan jedhames kanumaafidha.

Qabatamni Oromiyaa keessa jiru sirni keniinsa aangoo bakka bu'insaan dambilee fi qajeelfamoota baasuu Caffeen kennaa jiru bifoota sadii akka qabu labsiwwan sakatta'aman irraa ni hubatama. Tokkoffaa, bifuma waliigala ta'een keewwata tokkoon labsicha raawwachiisuuf Manni Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa dambii baasuu akka danda'u tumuu

saddeet (8) baafatee qabu maxxansuu baatus iddo tokkotti hidhatee (compile) qaba Kana jechuun garuu, ulaagaa qajeeltoo maxxansuu hogbarruuwwan barbaadanii fi biyyoota biroo keessatti itti hojjetamaa jiru guuteera jechuu akka hin taane hubachuun ni danda'ama.

Afgaaffii Ob. Jamaal Usmaan, Itti Gaafatamaa Kutaa Seeraa, Biirro Misooma Magaala fi Manneenii Oromiyaa, 17/5/2010

¹³² Delegated Legislation Text Book Notes,F29

¹³³ Akkuma oliitti.

dha.¹³⁴ Lammaffaa, dhimmoota labsichaan uwwifaman keessaa dambiin dhimmoota adda ba'an qofa irratti kan tumamu akka ta'e keewwata-keewwataan adda baasee agarsiisuudhani.¹³⁵ Sadaffaa,mala tokkoffaa fi lammaffaa kanniin iddo tokkotti waluma faana fayyadamuudhani.¹³⁶

Qaphxiin xiinxala barbaadu, tooftaawwan kenninsa aangoo bakka bu'insaa sadan olitti ibsaman keessaa isa kamti filatamaa dha? kan jedhu dha. Kun ammoo deebi'ee filannoowwan jiran keessaa isa kamti aangoo bakka bu'insaan dambii ykn qajeelfama baasuu ifa taasisuu danda'a? gaaffii jedhu kaasa. Sababni isaa, muuxannoo biyyootaa boqonnaa lama jalatti sakattaane irraa waanti hubanne qabiyyee, kaayyoo, fi daangaan aangoo bakka bu'insaan kennamu ifa ta'u qaba kan jedhu malee bifa kanaan yoo kennname sirrii ta'a, ykn sirrii hin ta'u kan jedhu miti waan hin taaneefi. Dhimma kana ilaachisuun yaadni afgaaffiin walitti qabames adda addummaa qaba. Yaadni tokko, waliigala taasisuun iddo tokkotti keewwata tokkoon kennuun dhimma kam irratti aangoon bakka bu'insaa akka kennname adda baasanii beekuuf nama hin dandeessisu; hojii to'anno Caffeen gaggeessus ulfaataa taasisuu danda'a. Waan ta'eefuu, labsicha keessaa dhimmoota dambii fi/ykn qajeelfamni irratti ba'uu qabu adda baasuun bakka bu'insa kennuu wayya jechuun tooftaa lammaffaa irratti ibsame kana filatamaa taasisu.¹³⁷ Yaadni biraa ammoo

¹³⁴ Fakkeenyaaaf, Labsii Dhaabbilee Misoomaa Naannoo Oromiyaa Lak.181/2005, kwt.41 'Manni Maree Bulchiinsaa Labsii kana raawwachiisuuf dambii baasuu ni danda'a'; Labsii Gamoo Naannoo Oromiyaa Lak. 174/2004, kwt.58 'Manni Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannichaa Labsii kana hojjirra oolchuuf dambii baasuu ni danda'a'; Labsii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa Naannoo Oromiyaa Lak.130/1999, kwt.29 'Labsii kana raawwachiisuuf Manni Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa dambii baasuu ni danda'a'.

¹³⁵ Fakkeenyaaaf, Labsii Koomishinii Jeequmsa Naannoo Oromiyaa Keessatti Ka'e Qulqulleessu Hundeessuuf Bahe Lak.107/1998,kwt. 5(1-4) jalatti Aangoo fi Gahee Koomishinichaa erga tarreessee booda, achuma kwt.5(5) jalatti ammoo hojjiwwan bu'uura kwt.5(1-4)tiin Koomishinichaaf kennaman raawwachuudhaaf karoora fi qajeelfama hojji tarreeffamaan baafachuu akka danda'u aangesseera. Kwt.5(5)tiin alatti keewwati biraa aangoo bakka bu'insaan seera baasuu aangessu hin jiru; Inni kun yaada labsiitiin ila ba'uun dhimmoota biroo irratti Manni Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannichaa dambii akka hin baafne to'achuuf filatamaa akka ta'e ni hubatama. Biyyoota biroo, fakkeenyaaaf,Hindiin mala akkasii fayyadamtii. Achitti, daangaan qaama raawwachiiftuun keessatti seera baasuu danda'u qaammi seera baasu jalqabuma yeroo bakka bu'insa kenuu ibsa waliin kennaafi (*Parliamentary Scrutiny of Executive Rule Making (PRS Legislative Research)*,2012,F1 ilaala).

¹³⁶Fakkeenyaaaf,Labsii Kenninsa Hayyamaa fi Bulchiinsa Abukaattotaa fi Barreessitoota Dhimma Seeraa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.182/2005 kwt. 10(3) (b) jalatti *Dhaabbata barnootaa seeraan beekamtii argate irraa barumsa seeraatiin dippiloomaan eebbifamee tajaajila ogummaa seeraatiin wagga saddeetiifi isaa ol kan tajaajile yoo ta'e. Raawiin Keewwata kanaa Dambii bahuun kan murtaa'u ta'a jechuun tooftaa lammeffaa hordofeera*. Labsichumti kun kwt. kwt.78 (1) jalatti ammoo 'Manni Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Labsii kana raawwachiisuuf kan gargaaru Dambii baasuu ni danda'a jechuun tooftaa tokkoffaatti fayyadamuun aangoo bakka bu'insaa kenneera.

¹³⁷ Fakkeenyaaaf, ob. Isaa Booruu, Dura taa'aa koree dhaabbii dhimma bulchiinsaa fi seeraa Caffee oromiyaa, waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame; Af-gaaffii Efereem, Daarikteera Daarektoreetii Kenna Deeggersa Ogummaa, Hojii Seera Tumu, fi Hordoffii fi To'anno Caffee Oromiyaa waliin gaafa 07/05/2010; Addisuu Fallaqaa, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa fi Abdi Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame.

sirni wixineessa seeraa akkuma biyyattiittuu baay'ee cimaa waan hin taaneef, dhimmoota dambiin fi/ykn qajeelfamni irratti ba'uun barbaachisu jalqabuma irratti adda baafachuun labsii keessatti keewwata-keewwataan tumuun ulfaataa dha. Kanaaf, sirnuma kenninsa amma itti hojjetamaa jiru kana yoo hordofne gaarii ta'a kan jedhu dha.¹³⁸

Yaadonni lamaanuu dhugummaa of keessaa akka qaban ni hubatama. Tokkoffaa, akkuma olitti ibsamee jiru, iftoomina qabaachuu aangichaa dha. Lammaffaa, jalqabumaan labsiin yommuu ba'u qorannoo gadi fageenya qabu irratti hundaa'ee ba'uu ykn ba'uu dhabuu dha. Kana irra dhaabannee yoo ilaallu, muuxannoo amma itti hojjetamaa jiru keessaa filannoos sadaffaa (bifa waliigalaatiin aangoo bakka bu'insaa kennuu fi tokko tokkoon keewwata- keewwataan walfaana yeroo tokkotti fayyadamuu) irra deddeebii hin barbaachifne ta'uu bira darbee qaamni aangoo bakka bu'insaan dambii ykn qajeelfama akka baasu aangeffame aangoo kennameeffiin ala (ultra vires) akka ba'uuf haala mijataa uumuun ala faayidaan argamsiisu hin jiru jechuun ni danda'ama. Sababni isaa, seerri ba'u durumaan qorannoo irratti kan hundaa'e yoo ta'e, seera baaftuun dhimmoota kam faa irratti ofiif seera akka baasuu fi dhimmoota kam faa irratti aangoo bakka bu'insaa akka kennuu asumaa achi dursee beekuu ni danda'a. Kana ammoo tooftaawwan sadan amma itti hojjetamaa jiran keessaa isa 1^{ffa} ykn isa 2^{ffa} qofa hordofuun aangoo bakka bu'insaa kennuu ni danda'ama. Haa ta'u malee, tooftaa 1^{ffa} irra tooftaan 2^{ffa} caalaatti filatamaa ta'uu akka danda'u waanti namatti agarsiisu ni jira. Sababni isaa, seerri aangoo bakka bu'insaan seera baasuu aangessu qabiyyee, kaayyoo, fi daangaan ifa ta'uuti irraa eegama. Qabatamatti garuu, hojiirra oolmaa labsii tokkoof dhimmoonni dambiin ykn qajeelfamni akka irratti ba'u barbaadamu hedduu ta'uu danda'u; hedduudhas. Dhimmoota hedduu kanneen keewwata seeraa tokkoon akkaataa barbaadamuun ifa godhanii aangoo bakka bu'insaa kennuu rakkoo ta'uun isaa hin oolu. Kun kan agarsiisu, tooftaa 1^{ffa} fayyadamuu aangoo bakka bu'insaan seerri akka ba'u aangessuun kan danda'amu dhimmi dambii fi/ykn qajeelfamni irratti ba'u hedduu kan hin taanee, fi qabiyyee, kaayyoo, fi daangaa aangichaa ifa godhanii ibsuuf rakkisaa kan hin taane yoo ta'e ta'uu dha. Qabatama amma jiruun haalli akkasii haala addaan yoo ta'e malee bal'inaan waan hin mul'anneef toofticha filatamaa hin taasisu.

¹³⁸ Fakkeenyaaaf,ob. Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsa Hojji Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixinee Seeraa BHO; Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa BHO; Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa BHO; Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa, BHO fi Galataa Akkumaa, Wixineessituu Seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010 gaggeeffame.

Tooftaan 2^{ffaa} amma itti hojjetamaa jiru (aangoo bakka bu'insaan dambii fi/ykn qajeelfama keewwatawwan dhimmichi ilaalu jalatti ibsuu) kanneen biroon walbira qabamee yoo ilaalamu uumamuma isaatiinuu ifadha jedhamee yaadama. Dhimmoonni dambii fi/ykn qajeelfamni irratti ba'an hedduu yoo ta'anis tokko tokkoon ifa godhanii kaa'uuf tooftaa mijataa dha. Dabalataan, tooftichi aangicha daangessuun dhimma dambii fi/ykn qajeelfamni akka irratti ba'u barbaadame akkaataa barbaadamuun ifa godhanii kaa'uuf ni dandeessisa. Sababni isaa, seerri aangoo bakka bu'insaan ba'u dhimmuma keewwata sana jalatti tumaamee jiru irratti kan daanga'e akka ta'e ni beekama waan ta'eefi.¹³⁹ Waan ta'eefuu, jalqabumaan, labsiin tumamu qorannoo gahaa irratti kan hundaa'e taanaan, tooftaa lammaffaa amma itti hojjetamaa jiru kana (keewwata labsii dambii fi/ykn qajeelfamni akka irratti ba'u barbaadamu jalatti ibsaa adeemuu) qofatti fayyadamuun aangoo bakka bu'insaan dambii fi/ykn qajeelfama baasuu kennuun ni danda'ama. Kana gochuun kaayyoo barbaadame milkeessuu bira darbee Caffeen hojimaata walfakkaataa ta'e akka hordofu ni dandeessisa amantaa jedhu qabna.

Kanaan walqabatee hanqinni Caffee biratti mul'atu keewwata aangoo bakka bu'insaan seera baasuu aangessu (enacting clause) kanaaf xiyyeffannoo gahaa ta'e kennuun xiinxaluu dhabuu dha.¹⁴⁰ Caffeen Oromiyaa tumaa seeraa bakka bu'insaan seera baasuu aangessu keewwattoota biroo labsicha keessatti ibsaman irraa adda godhee hin ilaalu.¹⁴¹ Kun ammoo muuxannoo biyyootaa boqonnaa lammaffaa jalatti ilaalle irraas kan maqe dha. Fakkeenyaaaf, paarlaamaan biyya Hindii tumaa seeraa aangoo bakka bu'insaan seera baasuu kennu irratti addatti falmii cimaa gaggeessa; waan ifa hin taane irrattis yeroo gaaffii (question hour) ni qabaata. Ingiliziittis dhimmoota muraasa irratti seerota aangoo bakka bu'insaan kennaman kana paarlaamaan kan hordofuu fi to'atu ta'uu jalqabuma seera bakka bu'insaan seerri akka ba'u aangessu keessatti ibsama. Kun kan agarsiisu, tumaa seeraa aangoo bakka bu'insaan seera baasuu aangessu ilaachisee seera baastuun biyya Hindii fi Ingiliiz xiyyeffannoo guddaa kan kennan ta'uu dha.

¹³⁹ Haa ta'u malee, akkuma Seerri Bu'uuraa biyya Jarman jedhu sanatti qabiyyeen, kaayyoo, fi daangaan aangoo bakka bu'insaa ifatti beekamuu yoo baate tooftaa kana hordofuum qofti to'anno Caffeen taasisuuf wabii ta'uu hin danda'u.

¹⁴⁰ Afgaaffiwwan ob. Addisuu Fallaqaa fi ob. Abdii Kadiir, Gorsitoota Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame; Afgaaffii Ob. Isaa Boruu, Dura- taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee oromiyaa, 14/7/2010 waliin gaggeeffame.

¹⁴¹ Afgaaffiwwan ob. Addisuu Fallaqaa fi ob. Abdii Kadiir, Gorsitoota Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame; Afgaaffii Ob. Isaa Boruu, Dura- taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee oromiyaa, 14/7/2010 waliin gaggeeffame.

Caffeen Oromiyaa garuu, muuxannoo akkasii hin qabu. Kun ammoo jalqabuma irratti aangoo bakka bu'insaa ifa godhanii kenuun dambiilee fi qajeelfamoota to'achuu irratti carraa qabu fayyadamuu dhabuu isaa agarsiisa.

B) Sirna Koreetti Fayyadamuu (The Committee System)

Tooftaan biraa qaamni seera baasu dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an itti to'atu sirna koree hundeessuutti fayyadamuudha. Hojiin guddaan koree kanaa hanqinoota seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an qaban (sadarkaa wixineettis ta'e ragga'uun hojiirra erga oolanii booda) sakatta'uun qaama seera baasuuf gabaasuu yommuu ta'u, seera baaftuunis gabaasa dhiyaateef irratti hundaa'uudhaan tarkaanfii sirreeffamaa fudhachuu dha.

Caffeen Mootummaa Naannoo Oromiyaas koreewwan dhaabbii saddeetitti gurmaa'ee jira. Isaanis: 1) Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa 2) Koree Dhaabbii Dhimma Misooma Baadiyyaa 3) Koree Dhaabbii Dhimma Misooma Magaalaa 4) Koree Dhaabbii Dhimma Bu'uuraalee Misoomaa 5) Koree Dhaabbii Dhimma Baajataa fi To'annoo Baasii Mootummaa 6) Koree Dhaabbii Dhimma Hawaasummaa 7) Koree Dhaabbii Dhimma Dubartootaa, Daa'immanii fi Dargaggoottaa fi 8) Koree Dhaabbii Dhimma Misooma Qabeenya Namaa dha.¹⁴² Dambiin ykn qajeelfamni aangoo bakka bu'insaan ba'u kamiyyuu daangaa seerri Caffeen ba'e aangessee fi seera Caffeen baaseen akkaataa walsimutti ba'uu qaba.¹⁴³ Daangaa jedhame kana keessatti ba'uun ykn ba'uu dhabuun isaa kan beekamu ammoo Caffeen sirna ittiin to'atu yoo qabaate dha. Koreewwan dhaabbii Caffee olitti tarreeffaman keessaa, hojiin to'annoo dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'anii kallattiin Koree Dhimma Seeraa fi Bulchiinsaa ilaallata. Qabxiin asitti ilaalamuu qabu, Koreen kun dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an walitti dhufeenya attamii qaba? kan jedhu dha. Kana, sadarkaa wixineetti kan jiranii fi ragga'uun hojiirra erga oolanii booda; akkasumas, dambiilee fi qajeelfamoota jechuun adda adda baasuun akka armaan gadiitti ilaaluun ni danda'ama.

➤ Sadarkaa Wixineetti

Dambiiwwan:- dambiiwwan Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaan ba'an sadarkaa wixineetti Caffee hin dhaqqaban. Caffeetti kan ergaman erga ragga'anii booda akka

¹⁴² *Labsii Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidaan Murteessuuf Bahe, Lak. 201/2009, kwt.44 ilaala*

¹⁴³ Akkuma oliitti kwt.32(4) ilaala.

maxxanfamaniif qofa. Dambiiwan sadarkaa wixineetti jiran dhiyeessisee madaaluufis seerri ifatti aangesse hin jiru. Caffeen qajeeltoo qoqqoodinsa aangoo mootummaatiin hojiin seera baasuu bu'uuraan kan kooti jechuun dhiibbatee itti deemuun sadarkaa wixineetti naaf dhiyeessaa jechaa hin jiru. Dambileen sadarkaa wixineetti Caffeef dhiyaatanii akka sakatta'amaniiif hojimaataan yaaliin gama Koree Dhaabbii Caffeen taasifame itti fufiinsa waan dhabeef hin milkoofne.¹⁴⁴ Kun kan agarsiisu, faallaa muuxannoo biyyoota Hindii fi Ingiliizii sadarkaa wixineetti dambileen koree qaama seera baastuun hundeessetti kan hin dhiyaanne ta'u dha. Kun ammoo Caffeen Oromiyaa to'anno gahaa ta'e dambilee irratti akka hin taasifamneef sababa tokko akka ta'u agarsiiftuu dha.

Qajeelfamoota: Akkuma dambilee, qajeelfamoonnis sadarkaa wixineetti Koree Dhaabbii Caffeef hin dhiyaatan. Manneen hojii qorannoo kanaan sakatta'aman keessaa sekterri qajeelfamoota sadarkaa wixineetti yaadni akka irratti kennamuuf Caffeef ergu Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa qofa.¹⁴⁵ Akka Biiron Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaatti, qajeelfamoonni kan ba'an adeemsa itti aanu keessa darbameeti: *Koree hundeessuu → Qorannoo (assessment) gabaabaa gaggeessuu → Wixineessuun manaajimantiif dhiyeessuu → Koree Dhaabbii Caffeef erguun yaada irraa fudhachuu → Yaada Koree Dhaabbii Caffee hammachiisuu → hooggansaan mirkaneessuu.*¹⁴⁶

Adeemsa olii kana irraa kan hubatamu, sadarkaa Birootti dhimmoonni hundi erga ilaalamanii booda, yaadaaf gara Koree Dhaabbii Caffeetti ergama. Dhuma irratti, yaandonni Koree Dhaabbiin kennaman hammatamuun Hoogganaa Birootiin mirkanan'anii qajeelfamoonni seera ta'anii ba'u. Waan ta'eefuu, Caffeen sadarkaa wixineetti qajeelfamoota Biiroo kanaan ba'an to'achuuf carraa ni argata. Haa ta'u malee, adeemsi kun seeraan kan deeggarame miti. Baratamaan fedhii Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa fi Koree Dhaabbii Dhimma Seeraa fi Bulchiinsaa irratti hundaa'ee itti hojjetamaa kan jiru dha. Kanaan alatti, sadarkaa wixinee irra osoo jiranii qabiyee qajeelfamootaa madaaluuf Caffeen Oromiyaa hojimaata hin qabu.

¹⁴⁴ Olitti yaadannoo lakk. 124^{ffaa}.

¹⁴⁵ Kadir Hamnuu, ogeessa seeraa Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa waliin gaafa 8/5/2010 gaggeeffame fi Ob. Isaa Boruu, Dura- taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee oromiyaa, 14/7/2010 waliin gaggeeffame

¹⁴⁶ Olitti yaadannoo lakk. 73^{ffaa}

Gabaabumatti, seeronni aangoo bakka bu'insaan ba'an (dambiilees ta'an qajeelfamoonni) sadarkaa wixineetti koree dhaabbii dhimmoota seeraa fi bulchiinsaa Caffeef dhiyaachuun adeemsi ittiin to'ataman ifatti seeraan diriiree hin jiru.

➤ *Erga Ragga'anii Booda*

To'annoon Caffeen dambiilees ta'an qajeelfamoota ragga'uun hojiirra jiran irratti taasisaa turee fi jiru yoo ilaalames bu'a qabeessaa dha kan nama jechisiisu miti. Kanaafis agarsiiftuuwwan adda addaa kan jiran yommuu ta'u, kanneen keessaa seerotni aangoo bakka bu'insaan akka ba'an jedhame ba'uu fi ba'uu dhabuu isaanii hordofuu dhabuu, seerri armaan dura Caffeen baasee hojiirra jiru yommuu fooyya'uutti dambii fi/ykn qajeelfamni labsicha hojiirra oolchuuf ba'e sanuma faana akka fooyya'uuf hordoffi gochuu dhabuu, fi kkf akka fakkeenyatta kaasuun ni danda'ama.¹⁴⁷ Labsiwwan meeqaaf dambiileenii fi qajeelfamoonni akka ba'anii fi hin baanes adda ba'ee galmaa'ee hin beekamu.¹⁴⁸ Fakkeenyaaaf, Labsiin Sakatta'iinsa Dhiibbaa Naannoo Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.176/2005 kwt.7 pirojektootni sakatta'insaa dhiibbaa naannoo gaggeessuun barbaachisuuf isaan kamfaa akka ta'an dambii ba'un murtaa'a jechuun kan tume yoo ta'elée, dambiin kun hanga ammaatti osoo hin ba'iin waggoota shaniif tureera. Akkasumas, Labsiin Manneen Murtii Hawaasummaa Gandaa Irra Deebi'anii Dhaabuu fi Aangoo Isaanii Murteessuuf Bahe Lak. 66/1995 Irra Deebiidhaan Fooyyeessuuf Bahe Lab. Lak.128/1999 kwt.44 jalatti labsicha raawwachisuuf Manni Maree Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa dambii baasuu akka danda'uu, fi Manni Murtii Waliigala Oromiyaa fi Biroon Haqaa Oromiyaa ammoo qajeelfama baasuu akka danda'an aangesseera. Haa ta'u malee, hanga har'aatti (waggaan kudhan ol) dambiis ta'e qajeelfamni labsicha hojiirra oolchuuf bahe hin jiru. Kun ammoo amaluma isaatiin labsiin tokko dhimmoota hunda of keessatti

¹⁴⁷ Afgaaffiwwan ob.Addisuu Fallaqaa, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa fi Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010;ob. Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa fi Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010; ob. Addisuu Laggaas, ogeessaa seeraa fi gorsaa ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Prezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/201; Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixine Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010 ; Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010; Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010; Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010 fi Galataa Akkumaa, Wixineessituu Seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010 gaggeeffame;ob. Efereem, Daarikteera Daarektoreetii Kenna Deeggersa Ogummaa, Hojii Seera Tumu, fi Hordoffi fi To'anno Caffee Oromiyaa Caffee, waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame;

¹⁴⁸ Olitti yaadannoo lakk. 124^{ffa}.

hammata jedhamee waan hin tilmaamamneef raawwii hojii keessatti qaawwa uumuu akka danda'u tilmaamuun nama hin dhibu.

Rakkoowwan akkasii yeroo dheeraaf kan turan yoo ta'ellee kan hubataman dhiyeenya kana ta'uu Labsii Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa, fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Murteessuuf Bahe, Lak. 201/2009 irraa tilmaamuun ni danda'ama. Aangoo fi hojii Koreewwan Dhaabbii Caffee Oromiyaaf labsii kanaan kennaman keessaa tokko seerotni Caffeedhaan bahan qixa barbaadamuun hojiirra akka oolan gochuuf dambii fi qajeelfamaan deeggaramuu isaanii hordofuu fi to'achuu dha.¹⁴⁹ Dabalataan,qaamni dambii ykn qajeelfama bakka bu'iinsaan akka baasuuf aangoon seeraan kennameef seerichi erga bahee booda ji'oota sadii keessatti baasuuf dirqama qaba.¹⁵⁰ Qaphxiin kanaan walqabatee ka'uu malu yeroon ji'oota sadii labsichaan kennname kun gahaadhaamoo gahaa miti? kan jedhu dha. Kana ilaachisuun yaadotni adda addaa kan jiran yoo ta'ellee¹⁵¹ akka waliigalaatti garuu,yeroo ji'oota sadii kana Caffeen Oromiyaa muuxannoo paarlaamaa federaalaa irraa kan fudhate akka ta'e hubachuun danda'ameera.¹⁵² Qabatamaan garuu, erguma labsiin lak. 201/2009 ba'ee booda ji'oota sadii keessatti haalli dambiin itti hin baane ni jira. Fakkeenyaaaf, labsii lak.201/2009 hojiirra oolchuuf Caffeen dambii baasuu akka qabu labsichumti kwt.74 jalatti tumeera. Labsichi guyyaa Caffeen ragga'e irraa kaasee hojiirra kan oole ta'us (Guraan dhala 24, 2009), hanga yoonaatti dambiin osoo hin ba'iiniif kan jiru dha. Dabalataan, Labsiin Gibira Galii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Fooyyeessuuf Bahe Lak.202/2009 Adoolessa 1, 2008 irraa ka'ee hojiirra kan oole yoo ta'us, hanga yoonaatti dambiin labsicha hojiira oolchuu bu'uura kwt.92 tiin hin ba'iin jira. Hojiirra oolmaa labsichaa madaaluuf yeroon gaheera jedhamuu baatus, yeroon ji'oota sadii jedhame kun qabatamaan hojiirra oolaa kan hin jirre ta'uu waanti namatti agarsiisu ni jira.

¹⁴⁹ Olitti yaadannoo lakk. 142^{ffaa} kwt.45 (5).

¹⁵⁰ Olitti yaadannoo lakk. 142^{ffaa} kwt.32 (3).

¹⁵¹ Kuun yerichi gahaa miti jedhu(Fknf.-Afgaaffii ob. Hajji Arsee, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixinee Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010 ; Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010; Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa BHO waliin gaafa 21/5/2010; Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010); kuun ammoo qabatamaan adeemsa hojii keessatti beekama jedhu (Fknf:- ob. Isaa Booru, Dura- taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee oromiyaa, 14/7/2010 waliin gaggeeffame).

¹⁵² Olitti yaadannoo lakk. 124^{ffaa}.

Haa ta'u malee, dhimmi murteessaan asitti ilaalamuu qabu yeroon ji'oota sadii dheerateera ykn gabaabbateera jedhamuuf ka'umsa ta'uu kan qabu labsichi durumaan yommuu qophaa'utti qorannoo bu'uureffateetimoo miti? kan jedhu ta'uu qaba. Labsiin kan qophaa'e qorannoo gadi fageenya qabu irratti hundaa'eeti yoo ta'e, yeroo gabaabaa keessatti dambii ykn qajeelfama qopheessuun rakkoo waan hin taaneef ji'i sadii labsiin taa'e kun gahaa dha jedhanii yaaduun ni danda'ama. Gama biraatiin, adeemsi qophii labsichaa qorannoo gadi fageenya qabu irratti kan hin hundoofne yoo ta'e, dambii ykn qajeelfama bu'a-qabeessa ta'e qopheessanii hojiirra oolchuuf yeroon kun hin gahu jedhanii yaaduun nama hin dhibu.

Akka waliigalaatti, Caffeen rakkooowwan seerotni aangoo bakka bu'insaan ba'an qaban kan hubatu dursee osoo hin taane erga komiin hawaasaa isa dhaqqabee booda dha. Rakkoo jiru erga beekee boodas to'annoo bu'a qabeessa ta'e taasisaa kan jiru miti. Fakkeenyaaaf, adabbii tumuun Dambii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa Oromiyaa Lak.151/2005 daangaa aangoo bakka bu'insaa kennameefiin ala akka ba'e (ultra virus) Caffeen kan hubate Koreen Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa hojiirra oolmaa seerotaa gamaaggamuuf wayita marii taasisu ture.¹⁵³ Rakkoo kana erga hubatee booda, tarkaanfiin fudhate yoo jiraate qaamni raawwachiisaan akka sirreessuuf xalayaadhaan qajeelfama kennuu dha.¹⁵⁴ Haa ta'u malee, akkaataa qajeelfama kennameen hanga guyyaa har'aatti sirreffamni gama qaama raawwachiisaan taasifame hin jiru. Dambichis har'as akkuma duraan turetti hojiirra oolaa jira. Kun Caffeen Oromiyaa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'achuu irratti ejjennoon qabu laafaa ta'uu agarsiisa. Osoo cimaa ta'eera ta'ee, akkuma paarlaamaan biyya Hindii fi Ingilizii taasisutti hojiirra oolmaa tumaa adabbii dambichaa ofumaaf fudhatama dhabsiisuu danda'a ture. Akkaataa qajeeltoo qoqqoodama aangoo dalgeetiin seera tumuun aangoo Heera Mootummaan qaama kanaaf kennafe waan ta'eef; akkasumas, akkaataa sirna walto'annoo qaamolee mootummaa sadaniitiin (check and balance) qaamni dambicha baase haala kamiin hojiirra oolchaa akka jiru sakatta'uun tarkaanfiin bulchiinsaa akka fudhatamuuf haala mijeessuu waan danda'uuf Caffeen kana akka hin goone waanti isa dhorku hin jiraatu jennee amanna.

¹⁵³ Olitti yaadannoo lakk. 124^{ffaa}.

¹⁵⁴ Olitti yaadannoo lakk. 124^{ffaa}.

Gabaabumatti, dambiilee fi qajeelfamoonni sadarkaa wixinee isaanii irrattis haa ta'u ba'anii hojiirra erga oolanii booda, to'annoon Caffeen gaggeessuu laafaa akka ta'e salphaatti hubachuun ni danda'ama. Kanaafis seerota aango bakka bu'insaan ba'an ilaalchisuun Caffeen kutannoo fi hubannoo gahaa ta'e dhabuu, hojimaati ifatti diriiree dhibuu, ogeessota baay'inaa fi qulqullina barbaadamuuun hojicha hojjetan guuttachuu dhabuu, fi kkf akka sababaatti dhimmoota ka'anidha.¹⁵⁵

3.2.2. To'annoos Qaama Seera Hiiktuun (Manneen Murtiin) Ta'u

Qaamolee mootummaa dambiilee fi qajeelfamoota aango bakka bu'insaan bahan irratti to'annoos gaggeessan keessaa tokko manneen murtii dha. To'annoos qaama kanaan ta'u kan jalqabu erga seerichi bahee booda dha. Qaamni kun dambiilee fi qajeelfamootni aango bakka bu'insaan ba'an daangaa aango qaamni seera baaftuun kennameefiin ala ba'uun kan tumaman yoo ta'e, hiikkoo itti kenuun seerotni kunniiin raawwatinsa akka hin qabaanne taasisuu ni danda'a.

Akka Naannoo Oromiyaattis, to'annoos manneen murtii dambiilee fi qajeelfamoota irratti bifuma armaan oliitiin taasifamuu akka qabu sadarkaa yaadrimeetti bal'inaan ni hubatama.¹⁵⁶ Fakkeenyaaaf, dambiin labsiitti kan bu'u yoo tahe, dambicha dhiisuun labsii hojiirra oolchuu; qajeelfamni dambiitti kan bu'u yoo ta'es qajeelfamicha dhiisuun dambii hojiirra oolchuudhaan rakkoowwan kanaan walqabatan furuun kan danda'amu ta'uu afgaaffii abbootii seeraa fi pirezidaantota manneen murtii waliin gaggeeffame irraa hubachuun danda'ameera.¹⁵⁷

Qabatamaatti, to'annoos kallattii kanaan jiru maal akka fakkaatu madaaluuf dhimmoota qabatamoo sakatta'uuf yaaliin kan taasifame ta'us, dhimmoota haala kanaan murtaa'an baay'inaan argachuu hin dandeenye. Sababni isaa: Tokkoffaa, falmiiwwan akkasii jalqabumarraa

¹⁵⁵ Afgaaffiiwwan ob. Addisu Fallaqa, Gorsaa Seeraa Ol'aanaa dhimmoota Seeraa Caffee, Ob. Abdii Kadiir, ob. Efereem, Daarikteera Daarektoreetii Kenna Deeggersa Ogummaa, Hojii Seera Tumu, fi Hordoffii fi To'annoos Caffee Oromiyaa, 7/5/2010

¹⁵⁶ Af-gaaffii Wandimmuu Kabbadaa, Gaggeessaa Adeemsa Hojii KTAS; Dabalee Xilaahun, A/Murtii MMO Godina Arsii; Bazzuu Lammii, A/Murtii MMO Godina Arsii; Gammachuu Dabalaa, A/Murtii Godina Arsii waliin 4/5/2010 gaggeeffame

¹⁵⁷ Af-gaaffii Ob. Biqilaa Abarraa, Pirez. MMO God. Addaa Adaamaa, 3/5/2010, Ob. Solomoon Gaarradood, A/Murtii MMO God. Addaa Adaamaa, 3/5/2010, Wandimmuu Kabbadaa, Gaggeessaa Adeemsa Hojii KTAS; Dabalee Xilaahun, A/Murtii MMO Godina Arsii; Bazzuu Lammii, A/Murtii MMO Godina Arsii; Gammachuu Dabalaa, A/Murtii Godina Arsii waliin 4/5/2010 gaggeeffame

gara mana murtiitti hin dhiyaatan. Mana murtiittis dhimmoonni waan itti baay'ataniif, seerotni sadarkaa sadarkaan jiran (labsii, dambii fi qajeelfamni) walsimu fi simuu dhabuu sakatta'uu caalaa seeruma dhimmichi bu'uureffatee dhiyaate hiikuun furmaata kenna.¹⁵⁸ Rakkoon akkasii yeroo baay'ee kan madduu dhaqqabamaa ta'uu dhabuu daambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an irraa ta'ee; biyyoota biroo keessattis bal'inaan kan mul'atuu fi bu'a qabeessummaa to'annoo manneen murtiin taasisan yaaddoo keessa kan galchudhas.

Lammafaa, abbootiin murtii, badii naamusaa seera ifa jiru cabsuun himatamuun dandeenya sodaa jedhuun osuma beekanii dhiibanii itti hin deeman.¹⁵⁹ Agarsiiftuu kanaa keessaa tokko, abbootiin seeraa dambii ykn qajeelfama seera haadhoon wal hin simne kallattiin fudhatama dhabsiisurra seerichi akka hin jirretti dhiisuun seera biraa yommuu fayyadaman kan jiru ta'uu dha. Haa ta'u malee, qajeelfama dambiin wal hin simne, ykn dambii labsiin wal hin simne hiikkoo seeraatiin fudhatama dhabsiisun hojiima idilee manneen murtii waan ta'eef, sodaan asumaa achi seera ifa jiru cabsuun naamusaaan nan himatama jedhu sirrii miti. Sababni isaa, qajeeltoo qoqqoodama aangoo dalgee qaamolee mootummaa sadan jidduutti taasifamuun hojiin seera hiikuu kan manneen murtii ti. Qajeeltoon kun Heera Mootummaa RDFI keessattis ta'e Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'e 1994 keessatti beekamtii argatee kan jiru dha. Hojiin seera hiikuu kan hojjetamu seera rogummaa qabu dhimma dhiyaate wajjiin walbira qabuun murteessuu dha. Seera rogummaa qabu adda baafachuun ammoo qajeeltoowwan hiikkaa seeraa fayyadamuu gaafachuu mala. Qajeeltoowwan hiikkaa seeraa keessaa tokko gulantaa seerotaa (hierarchy of laws) fayyadamuu dha. Haaluma kanaan, seerotni gulantaa gadii irra jiran kanneen gulantaa oliirra jiran wajjiin walsimu yoo dhaban, manni murtii hiikkoo kennuun seera gulantaa gadii irra jiru raawwatinsa akka hin qabaanne gochuu waanti dhorku hin jiraatu.

Sadaffaa, manneen murtii qaamni falmiitti jiru dambii ykn qajeelfamni falmiin irratti hundaa'ee dhiyaate fudhatamummaa qabaachuu akka hin qabne hanga falmii kaasutti eeguun bal'inaan

¹⁵⁸ Af-gaaffii Kaasahun Guuttataa, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa; Gabii Galatoo, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa; Ashannaafii Raggaasaa, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa, waliin gaafa 24/5/2010 gaggeeffame.

¹⁵⁹ Af-gaaffii Hirphoo Irreessoo, Pirezidaantii MMA Shaashamannee, waliin gaafa 23/5/2010 gaggeeffame; Kaasahun Guuttataa, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa; Gabii Galatoo, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa; Ashannaafii Raggaasaa, A/Murtii MMWO, Dhaddacha Kibbaa, waliin gaafa 24/5/2010 gaggeeffame.

mul'ata.¹⁶⁰ Kunis waantota lama irraa madda. Tokkoffaa, akkuma olitti ibsame, sodaan namuusaanan himatama jedhu abbootii murtii bira ni jira. Lammaffaa, manni murtii tarkaanfii akkasii fudhachuu danda'uu irrattis hubannoон jiru walfakkaataa miti. Fakkeenyaaaf, aangoon seera hiikuu mana murtii hanga seera hojiirra oolee jiru fudhatama dhabsiisuu hin gahu jedhanii dogoggoraan yaaduun ni jira. Ibsa biraatiin, gochawwan qaama raawwachiiftuu dhaan (acts of an executive organ) raawwataman (dambii ykn qajeelfama baasuu dabalatee) seeratti kan bu'ani yoo ta'e kanaaf furmaata kennuudhaaf aangoo kan qabu Koomishinii Hiiktuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa qofa akka ta'etti hubachuun jiraachuu dha.

Haa ta'u malee, walitti bu'insi akka kanaa kan jiru taanaan gareewan walfalman kaasanis kaasuu baatanis, manni murtii dambii ykn qajeelfama aangoo bakka bu'insaan ba'e kana fudhatama dhabsiisuu irraa waanti isa daangessu hin jiraatu.

Dhimmootni qabatamoo baay'inaan manneen murtii keessa jiraachuu baatanis, dhimmootni muraasni dambii 151/2005'n walqabatanii ka'an ni jiru. Kunis darbinsa yeroo fi adabbii dambichaan tumamee jiruun kan walqabatu dha. Fakkeenyaaaf, dhimmoota armaan gadii haa ilaallu.

Dhimma Mana Murtii Aanaa Mi'eessoo Galmee Lak. **05921** ta'e irratti iyyataan sababa qaala'insa jirenyatiif qabiyyee isaa dhiisee gara biraa waan deemeef himatamtoonni lafa isaa akka qabatan ibsuun Mana Murtii Aanaatti himata isaa dhiyeeffateera. Himatamotoota keessaa inni tokko lafa isaa akka hin qabanne kan ibse yoo ta'u; himatamaan inni tokko immoo ani ergan qabadhee wagga digdamaa (20) ol ta'eera waan ta'eef bu'uura Dambii Lak 151/2005 kwt 32 tiin darbiinsa yeroo wagga 12n kufaa ta'a jedheera. Manni murtiis wagga 12 ol fayyadameera waan ta'eef, bu'uura Dambii Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa Oromiyaa Lak. 151/2005 kwt 32 tiin darbinsa yeroon gaafachuu hin danda'u jechuun jala murtii dhaddacha gaafa 17/10/2006 ooleen himata dhiyaate kufaa godheera. Dhimmichi Mana Murtii Ol'aanaa Godina Harargee Lixaatti kan ol'iyyatame yommuu ta'u, Manni Murtii Ol'aanaa kunis Galmee Lak. 33367 irratti murtiin Mana Murtii Aanaa ragaa dhiyaate irratti hundaa'uun kan kennname waan ta'eef, kan qeeqamu

¹⁶⁰ Af-gaaffii Biqilaa Abarraa, Pirezidaantii MMO God. Addaa Adaamaa; Badiirtemaan Umar, Gaggeessaa KTAS MMO God. Addaa Adaamaa; Soloomoon Gaarradoo, A/Murtii MMO God. Addaa Adaamaa, waaliin gaafa 3/5/2010 gaggeeffame. Akka yaada ogeessota kanaatti, hanga abbaan dhimmaa falmii kaasutti abbaan seeraa ofiin rakkoo seeraa xiinxaluu dhiibee itti hin deemu.

miti jechuun deebi kennaa waamuun osoo hin barbaachisiin gal mee cu feera. Manni Murtii Waliigala Oromiyaa dhaddachi Ijibbaataa gal mee lakk. **186120** irratti, Manneen Murtii jalaa ragaa wal dhahaa fi qulqulluu hin taane irratti hundaa'uun himatamaan waggaa 15 ol lafa falmii kaasetti fayyadameera jechuun darbiinsa yeroon hafaa ta'a jedhanii murteessuun sirrii miti jechuun Manni Murtii Aanaa ragaan sirriitti erga qulqulla'ee booda murtii itti fakkaate haa kenu jechuun dhaddacha gaafa 18/5/2007 ooleen Mana Murtii Aanaatti gad-deebiseera.

Akka waliigalaatti, seerotni mirga bu'uuraa namoota dhuunfaa gonfachiisan ykn irraa muulqan karaa beekamtii qaama seera baaftuun ba'uu qabu.¹⁶¹ Tooftaawwan mirgi bu'uuraa kun itti muulqamuu fi argatamu keessaa tokko ammoo karaa darbinsa yerooti. Dhimma olii kanaan walqabsiifnee yoo ilaallu, darbinsi yeroo waggaa 12 kan tumame Dambii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa keessatti malee labsii Caffeen baase keessatti hin tumamne. Kun ammoo dambichi keewwta darbinsa yeroo kan tume aangoo Caffeen kenneen ala ba'uun (ultra vires) ta'uu agarsiisa. Waan ta'eefuu, dhimmi akkasii manneen murtiif yoo dhiyaatu tumaa dambii kanaa hiikkoo itti kennun fudhatama dhabsiisu jedhamee eegama. Haa ta'u malee, dhimma olii kana irratti manneen murtii sadarkaa sadarkaan jiran kallattumaan dambii 151/2005, kwt.32 kan hiikan malee haala kamiin hiikamuu akka qabu bira darbuun hin xiinxalle. Manni Murtii Waliigalaas kan irratti xiyyeffate qulqullina ragaa irratti malee, tumaan dambichaa haala kamiin hiikamuu akka qabu miti. Xiinxala Manni Murtii Waliigala Oromiyaa kenne irraa waanti hubatamu osoo darbinsi yeroo jedhame sun ragaa qulqulluu ta'een mirkanaa'eera ta'e murtii manneen murtii jalaa ni cimsa ture. Kuni ammoo, dhimma darbiinsa yeroo irratti manneen murtii dambicha seerota rogummaa qaban biroo waliin xiinxaluun to'anno taasisurra dambichuma kallattiin kan hiikan ta'uu isaati.

Dhimma bira tumaalee adabbii dambii 151/2005 tiin wal qabatu tokko irratti Abbaan Alangaa gal mee Mana Murtii Aanaa Hoomaa Lakk. **04842** ta'e irratti himatamaan Guuttataa Jootee jedhamu, dambii 151/2005 kwt. 33(1) irra darbuun lafa waliinii seeraan ala qabate jechuun himateera. Himatamaanis lafti jedhame duraan kan abbaa isaa akka turee fi innis maatii biratti

¹⁶¹ Fakkeenyaaaf, biyya Awustiraaliyaatti, seerotni mirga namoota dhuunfaa irratti dhiibbaa dhaqqabsiisuu danda'an aangoo bakka bu'insaan ba'uu hin danda'an (SCOPE OF DELEGATED LEGISLATION available at: <https://www.abyssinialaw.com/component/k2/item/310>)

kennaa afaaaniin akka kenneef ibsuun lafichatti fayyadamaa akka jiruu fi waraqaa abbaa qabiyyummaas akka irratti qabu ibsuun yakka jedhame raawwachuu haaleera. Manni murtiis ragaa dhagahuun himatamaa keewwata ittiin himatame jalatti balleessaa dha jechuun hidhaa waggaa tokkoon adabeera. Dhimmuma kana Manni Murtii Ol'aanaa Godina Wallagga Lixaa Galmee Lak. **30672'n** ol'iyyannoo ilaalee murtii jalaa cimseera. Manni Murtii Waliigala Oromiyaa DhaddachiiDhaabbii Lixaa ammoo Galmee Lak. **207943** ta'e irratti himatni abbaa alangaa 1ffaa-baraa ol'iyyataan laficha itti qabate himata abbaa alangaa irratti kan hin ibsamne ta'uu;2ffaa- yeroo ol'iyyataan laficha qabadhe jedhutti dambii inni ittiin himatame kun kan hin baane ta'uu ibsuun kun ammoo akkaataa seera yakkaa kwt 5(2) tiin yeroo gochi raawwatu seerri gochicha yakka taasisu hin jiru yoo ta'e, gochichi itti gaafatamummaa yakkaa kan hordofsiisu miti jechuun hiikkoo itti kennee ol'iyyataa bu'uura dambii 151/2005 tiin adabuun sirrii miti jechuun bilisaan gaggeesseera.

Akkuma boqonnaa tokkoffaa keessatti ibsuuf yaalame, beekamtii qaama seera baasuun ala adabbii mirgoota dhuunfaa sarban dambii keessatti tumuun daangaa aangoo bakka bu'insaan ala ba'uu (ultra vires) akka ta'e gaaffii hin qabu. Dhimma kana irrattis Manneen Murtii Aanaa fi Ol'aanaa kallattumaan dambii 151/2005 kwt. 33(1) f hiikkoo kenuun murtii kan kennan akka ta'e ni habatama. Xiinxalli Manni murtii waliigalaa taasise himannaan Abbaa Alangaa bara ol'iyyataan laficha qabate adda baasee kan hin agarsiifne ta'uu, garuu ammoo falmii ol'iyyataan taasise irraa osoo dambiin 151/2005 hin ba'iin akka ta'e hubachuun bilisaan gaggeessuu dha. Waan ta'eefuu, ol'iyyataan bilisa kan gaggeeffame sababa adabbiin dambii keessatti tumame labsii keessatti tumamuu dhabeef ta'uu xiinxala Manni Murtii Waliigalaa taasise irraa ifatti hin hubatamu. Kanaaf, Manni Murtichaa dambiccha irratti to'annoon taasiseera jechuun hin danda'amu.

Ammas, dhimma biraa tumaalee adabbii dambii 151/2005 tiin wal qabatu tokko irratti Abbaan Alangaa galmee Mana Murtii Aanaa Wandoo Lakk. **02170** ta'e irratti himatamtoonni (N-2) Seera Yakkaa bara 1996 bahe kwt 32(1A), 433 fi Dambii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa Lak. 151/2005 kwt 33(1) irra darbuun lafa bal'inni isaa hektaara 0.4 ta'u daangaa isaa kallattii hundaan ibsuun seeraan ala qabatan jechuun himatamaniiru. Manni Murtii Aanaa himanni itti banamee ragaan barbaachisu Waajjira Lafaa fi Eegumsa Naannoo irraa hin

dhiyaanne jechuun himatamoota bilisaan gaggeesseera. Manni Murtii Ol'aanaa Arsii Lixaa galmee lak. 23769 irratti dhimmicha ol'iyyataan ilaaluun ragaa barbaachisaa dha jedhee itti amane Waajjira Lafaa fi Eegumsa Naannoo irraa akka dhiyaatu taasisuun D/kennitootni akka ofirraa ittisan taasisuun; ragaan ittisaas irraa ittisuu hin dandeenye jechuun kewwatoota abbaan alangaa ittiin himate jalatti balleessaniru jedhee hidhaa waggaa tokkoo fi baatii jahaan adabeera. Murtii kana komachuun D/kennitooni Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha Dhaabbii Kibbaatti kan ol'iyyatan ta'us, Manni Murtichaa Gal. Lak.195657 irratti ilaaluun ol'iyyatichi hin dhiyeessisu jechuun kufaa godheera.

Dhuma irratti, dhimmichi Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddachi Ijibbaataaf kan dhiyaate yoo ta'u, Dhaddachi ijibbaataas Gal. Lak. 230693 irratti ilaaluun ijoowwan dubbii: *Iyyattooni ammaa gocha tokkoon keewwata seeraa lamaan himatamuun isaanii fi keewwata seeraa lama jalatti balleessaa godhamuun isaanii deeggersa seeraa qabamoo miti? fi Iyyattooni kun gocha yakkaa raawwataniiru yoo ta'e tumaa seeraa isa kamtuu gocha isaaniif rogummaa qaba?* Jedhan qabatee akka itti aanutti xiinxaluun murtii kenneera.

Ijoo dubbii duraa ilaachisee bu'uura Seera Yakkaa kwt.61(1)tiin gocha yakkaa tokkoof himati tokko qofti keewwata seeraa tokko qofa jalatti dhiyaachuu akka qabu ibsuun Abbaan Alangaa keewwattota seeraa lama jalatti himanna banuu fi manneen murtii jalaas sanuma jalatti balleessaa taasisuun adabbii kennuun isaanii dogoggora jedheera. *Ijoo dubbii lammaffaa ilaachisee, tumaan Seera Yakkaa kwt.433 dhimma yakkoota hojii mootummaa irratti namoota hojettoota mootummaa hin taaneen raawwataman ilaallata. Dhimmi ammaa ilaalamaa jiru ammoo yakka hojii mootummaa irratti raawwatamu osoo hin taane lafa qabiyee mootummaa ta'e irratti kan raawwatame dha jechuun kwt.433 jalatti himachuun sirrii miti jedheera. Waa'ee Dambii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa osoo hin ilaaliin dura waa'ee Labsii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa xiinxaluun barbaachisaa dha. Labsiin kan tumamuu danda'e Labsii Bulchiinsaaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa Mootummaa Federaalaa Lak.456/1997 bu'uura godhateetu.*

Seensa labsii mootummaa federaalaa kana yoo ilaallu aangoon lafa bulchuu naannolee kan hojiirra oolu seera mootummaan federaalaa baasuun ta'uu Heera Mootummaa RDFI kwt.52 (2)

jalatti tumamee waan jiruuf ta'uun beekamaa dha. Labsiima kana kwt.17 (1) jalatti ammoo Manneen Maree Naannolee labsii kana (456/1997) raawwachiisuuf labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafaa tumuu akka danda'an tumameera. Seensii fi kwt.17 (1) kan agarsiisan naannoleen labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa naannolee isaanii jiru kan baasan bakka bu'insa mootummaa federaalaa irraa kennameeftiinidha. Kana jechuunis labsiileen manneen marii naannolee baasan labsii lak.456/1997 mootummaa federaalaatiin ba'e kana raawwachiisuuf kan ba'an jechuu dha.

Kana irraa ka'uudhaan qabiyyee lafaa ilaachisee yakkoota raawwataman to'achuudhaaf seera kamtuu raawwatinsa qabaata? Kan jedhuuf Labsii 456/1997 kwt.19 yoo kaa'u, gochoota yakkaa lafa ilaachisee raawwataman to'achuudhaaf dambiin ni ba'a kan jedhu osoo hin taane seera yakkaa isa idilee kallattiidhaan ilaallatu raawwatinsa akka qabaatu tumeera. Gama biraan, labsiin 130/1999, kwt.27 waa'ee gochoota yakkaa qabiyyee lafaa irratti raawwataman ilaachisee yoo kaa'u itti fayyadamaan lafa baadiyyaa tumaalee labsii kana keessatti ibsaman ykn labsii kana hojirra oolchuuf seerota ba'an cabsee argame kamiyyuu akkaataa seera dhimmi ilaaluun ni gaafatama jedha malee dambii kaabineen baasuun ilaalamta hin jenne. Hiikkoo Amaariffaa isaa yoo ilaallu, dhimmi akkasii seera yakkaa rogummaa qabuun adabama kan jedhuun kaa'ee jira.

Erga kana ta'ee ammoo iyyattoonni ammaa tumaa seeraa kam jalatti balleessaa taasifamuu qabu kan jedhuuf yakka qabiyyee lafaa irratti raawwatame ilaachisee kallattiidhaan kan seera yakkaa isa idilee ta'uu akka qabu tumaa seera yakkaa irraa hubachuun ni danda'ama. Seera yakkaa kwt.686 (1) (a) jalatti namni tokko faayidaa barbaachaaf jecha lafa nama biraan kan qabate yoo ta'e yakkaan kan adabamu akka ta'e tumeera. Adabbiin tumaa seera kanaa jala jiru ammoo qarshiidhaan ykn adabbii hidhaa salphaati. Haala gocha iyyattootaafi qabiyyeen falmiif sababa ta'e lafa uummataa fi kan uummataa ta'uu tilmaama keessa galchuudhaan adabbiin iyyattoota kana barsiisuu danda'u adabbii hidhaa ta'uu qaba jechuudhaan dhaddhachi filachuun akkaataa qajeelfama adabbii Manni Murtii Waliigala Federaalaa baasee lak.2/2006tiin shallaguun mataa-mataatti adabbii hidhaa salphaa baatii 6 adabeera.

Dhimma kana irraas manneen murtii Aanaa, Ol'aanaa, fi Dhaddachi idilee Waliigala akkuma dhimmoota olitti ilaalaa turre seeruma himati ittiin dhiyaate ragaa madaaluun hojiitti kan hiikan ta'uuti hubatama. Dhaddachi Ijibbaataa Manni Murtii Waliigala Oromiyaa garuu, dhimmacha irratti xiinxalli taasise akkaata manni murtii seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'anno taasisuu danda'u kan agarsiise dha. Manni murtichaa, dambii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyaa Oromiyaa (Dambii lak.151/2005), labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa (Lab. lak 130/1999), labsii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyaa federaalaa (lab.lak. 456/2005), fi seera yakkaa Itoophiyaa bara 1996 bahe waliiin xiinxaluun, tumaa seera dambii lak 151/2005,kwt.33(1) fudhatama dhabsiiseera. Kana irraa waanti hubatamu, sadarkaa Dhaddachi ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti to'anno seerota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti taasifamu cimaa akka ta'ee fi hubannoon dhimmicha irratti jirus gaarii akka ta'etu hubatama.

Gabaabumatti, dhimmoontni manneen murtii olii kan agarsiisan to'anno seerota bakka bu'insaan bahan irratti gama manneen murtiin taasifamu walfakkaataa kan hin taane ta'u dha.

3.2.3. To'anno Qaama Seera Raawwachiisaan Ta'u

Qaamni biraa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan bahan irratti to'anno gaggeessu qaama seera raawwachiistuu dha. Qaamni kun to'anno kan gaggeessu aangoon seera baasuu bakka bu'insaan kennameef bu'uura aangoo kennameefiin ta'uu isaa mirkanoeffachuufidha. Kana ta'uu baannaan, seerota aangoo bakka bu'insaan bahan qaamni bu'uuraan seera baasuuf aangoon kenname seerichi hojiirra akka hin oollee taasisuu danda'a. Qaamni seera hiikus seerri aangoo bakka bu'insaan ba'e akkaataa aangoo bakka bu'insaan kennameefiin ala kan ba'e yoo ta'e, aangoo seeraa hiikuu kennameeffitti fayyadamnuun seerichi raawwatinsa akka hin qabaanne gochuu danda'a waan ta'eef, to'anno qaama raawwachiiftuu barbaachisaa dha.

Akka Naannoo Oromiyaattis to'anno gama qaama raawwachiistuu taasifamu ni jira. Adeemsalee dambiiwan keessa darbuun qophaa'an Dambii Hojimaata Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. 131/2003, kwt.15 jalatti tarraa'ee kan jiru akka ta'e olitti kutaa 3.1.1 jalatti agarsiifameera. Haaluma kanaan, Biirroo Haqaa Oromiyaa keessatti adeemsi hojii ijoo tokko hundaa'uun wixineewan dambiilee sekteroota qaama raawwachiistuu adda

addaan qophaa'anii dhiyaataniif seerota biroo waliin walsimu fi walsimu dhabuu isaanii sakatta'uun sirreffamni barbaachisu akka fudhatamu taasisaa jira.¹⁶² Kana booda, wixineen sirreffame qo'annoo gaggeeffamee fi yaadota falmisiisaa fi murtii barbaadan haala agarsiisuu danda'uun qophaa'ee xalayaadhaan waajjira Pirezidaantiif ni ergama. Dameen seeraa waajjira Pirezidaantii qaama wixinee qopheessee fi Biirroo Haqaa Oromiyaa waliin ta'uun ilaalee; barbaachisaa ta'ee yoo argame qaamota biroo dhimmi ilaalu wajjiin marii gaggeessuun wixinichi akka gabbatu taasisa. To'annoon akkasii kun sadarkaa wixineetti kan jalqabu ta'ee dambiilee hunda irrattii fi qajeelfamoota muraasa¹⁶³ sekteroota adda addaatiin raawwatamanis kan dabalatu dha.¹⁶⁴

Iddoo kanatti, walitti dhufeenyi Biirroo Haqaa Oromiyaa fi Damee Seeraa Waajjira Prizidaantii jidduu jiru maal akka ta'e gaaffiin ka'uu mala. Haaluma kanaan, qaamoleen lachuu hojii waldeeggarsaa (cooperative) kan hojjetan malee hojii walmorkii (competing) kan hin hojjetan miti.¹⁶⁵ Fakkeenyaaaf, qabiyyee wixinee seeraa irratti qaamoleen lachuu yaadaan waliigaluu yoo dadhaban maalti ta'a? gaaffiin jedhu ka'uu mala. Kana ilaachisee afgaaffii gaggeeffamerraan kan hubatame hanga yoonaatti falmii ogummaa gaggeessuun yeroo isaan waliigaluu dadhabuun addaan ba'an kan hin jirre ta'uu dha.¹⁶⁶ Qaamoleen lachuu qaama raawwachiiftuu waan ta'aniif bifa kanaan hojii waldeeggersaa hojjechuun isaanii loojikaawaa dha jechuun ni danda'ama. Kun kan agarsiisu,akkuma Kaabineen biyya Ingiliiz Koree Dhimmoota Seeraa (Legislative Committee) hundeessuun seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'atu, Oromiyaa keessaattis Biiron Haqaa fi Waajjirri Pirezidaantii dambiilee hundaa fi qajeelfamoota muraasa kan to'atu ta'uu dha. Kanas to'annoqama seeraa raawwachiiftuu jechuu dandeenya.

¹⁶² Maqaan guutuu adeemsaa kanaa *Adeemsaa Hojii Ijoo Qurannoo fi Qophii Wixinee Seeraa* jedhama.

¹⁶³ Akka fakkeenyaaatti qajeelfama kenniinsa mana jireenyaa barsiisotaa fudhachuun ni danda'ama.

¹⁶⁴ Afgaaffii Addisu Laggaas, Ogeessaa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame; Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsaa Hojii Ijoo Qurannoo fi Qophii Wixinee Seeraa BHO; Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa BHO; Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa BHO; Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa, BHO fi Galataa Akkumaa, Wixineessituu Seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010 gaggeeffame.

¹⁶⁵ Afgaaffii Addisu Laggaas, Ogeessaa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame; Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsaa Hojii Ijoo Qurannoo fi Qophii Wixinee Seeraa BHO; Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa BHO; Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa BHO; Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa, BHO fi Galataa Akkumaa, Wixineessituu Seeraa, BHO waliin gaafa 21/5/2010 gaggeeffame.

¹⁶⁶ Afgaaffiwwan Addisu Laggaasii Ogeessaa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame fi Hajii Arsee Gaggeessaa Adeemsaa Hojii Ijoo Qurannoo fi Qophii Wixinee Seeraa BHO

Gabaabumatti, to'annoon karaa qaama raawwachiistuu dambiilee hundaa fi qajeelfamoota muraasa irratti taasifamu uwvisa seeraa kan qabuu fi qabatamaanis itti hojjetamaa kan jiru dha. Qajeelfamoonni hedduun garuu, kan qophaa'an sadarkuma mana hojiitti waan ta'eef, carraan isaan Biiroo Haqaa Oromiyaa fi Waajjiira Pirezidaantiin to'atamuuf qaban hin jiru. Kun kan agarsiisu, qajeelfamoonni hedduun sadarkaa wixinee irrattis ta'e ragga'anii hojiirra erga oolanii booda to'annoq qaama raawwachiistuu taasisu kan hin qabne ta'u dha. Kanaafis qaawwa kan uume adeemsa qophii qajeelfamootaa ilaachisee seerri ifa ta'e dhabamuu akka ta'es hubachuun ni danda'ama.

3.3. Dambiilee fi Qajeelfamoonni Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'an Irratti Rakkoowwan Qabatamaan Mul'atan

3.3.1. Daangaa Aangoo Bakka Bu'insaa Labsii Caffeen Ala Ba'uun (Ultra Vires)

Dambiin Bulchiinsaa fi Itti Fayyadaa Lafa Baadiya Oromiyaa Lak.151/2005 rakkoo akkasii qaba. Dambichi tumaalee labsii inni bu'uureffatee bahe keessatti hin hammatamiin of keessatti qabateera. Dambiin 151/2005, gama tokkoon falmii qabiyyee lafa baadiyyaa seeraan ala qabame gadi-dhiisisuuf darbinsi yeroo wagga 12¹⁶⁷ jechuun kan tumu yoo ta'u; gama biraatiin ammoo adabbiwwan bilisummaa qaamaa daangessan tumeera. Tumaaleen kunniin labsii dambichi hojiirra oolchuuf bahe keessatti hin hammatamne. Kana jechuun, dambichi labsii irratti hundaa'ee bahe raawwachiisuu caalaa labsicha fooyyessuuf kan bahe fakkaata. Sababni isaa, akkaataa Labsii Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyyaa Oromiyaa Lak.130/1999tti qabiyyeen lafa baadiyyaa kan argamu karaawan sadii, jechuunis kennaa mootummaan, kennaa, fi dhaalaan maatii irraa qofanidha. Akka dambii kanaatti garuu, namni tokko darbinsa yerootti fayyadamuun abbaa qabiyyee ta'u akka danda'u ni hubatama. Sababni isaa, akkaataa tumaa darbiinsa yeroo kanaatti, namni dhuunfaa tokko seeraan ala lafa baadiyyaa qabatee wagga 12 kan itti fayyadame yoo ta'ee fi falmiin laficha irratti isaa fi mootummaa¹⁶⁸ jidduutti yoo ka'e,

¹⁶⁷ Dhimmi darbiinsa yeroo kun labsii dambichi irratti hundaa'ee bahe keessatti hin teechifamne. Labsicha keessatti tumamuu dhabuun darbiinsa yeroo kun dhimmichaan walqabatee falmii ka'u irratti seerri biraa raawwatatummaa akka qabaatuuf kan yaadame fakkaata. Haaluma kanaan manneen murtii SHH kwt 1845 yeroo fayyadamantu jira. Murtiin dirqisiisa MMWF dhaddacha ijibbaata federaalaas haaluma kanaan murtiin dabarse ni jira [galmee lakk.69302]. Dambiin 151/2005 garuu, yaada seera baastuu (Caffee) cinaatti dhiisuun dhimma walfakkaatu irratti darbiinsi yeroo raawwatinsa qabaatu wagga 12 jechuun isaa, labsii ofiyuu irratti hundaa'ee bahe fooyyessuuf kan yaadame fakkata. Kanaafuu, tumaan keewwata kanaas akkuma tumaa adabbi labii labsii irratti hundaa'ee bahe irraa kan maqe dha.

¹⁶⁸ Darbinsi yeroo kun falmii qaama lafa namootaan seeraan ala qabame deebisuuf aangoo qabu (mootummaa) fi nama dhuunfaa gidduutti ka'u qofa akka ilaallatu dambicharraa ni hubatama.

darbinsa yerootiin abbaa qabiyee ta'a yaada jedhu of keessaa qaba. Kun immoo, karaawwan sadan argannaq qabiyee lafa baadiyyaa labsiin 130/1999 beekamtii kenneen ala abbaa qabiyee lafa baadiyyaa ta'uun kan danda'amu ta'uun agarsiisa.

Kun ammoo qabatamaanis dhimmoota walfakkaatu irratti murtiin adda addaa akka kennamu ta'a jira. Fakkeenyaf, manneen murtii gariin isaanii dhimma himata yakkaa lafa seeraan ala qabachuun walqabatee dhiyaatu bu'uura dambii 151/2005 tiin yoo adaban; isaan kaan ammoo abbaan alangaa himata dambii bu'uureffachuuun yoo dhiyeessellee hiika kennun gara seera yakkaatti fidanii adabu. Adabbiin tumaa seera yakkaa keessa jiruu fi dambii 151/2005 jalatti teechifame waan wal caaluuf¹⁶⁹ gochaa tokkoof haalli itti adabbiin gara garaa kennamu kan jiru ta'uun isaati.

3.3.2. Mirga Adeemsaa Haqaa (The Right to Procedural Justice) Dhugoomsuu Irratti Dhiibbaa Uumuu

Kun, keessattuu mirga ol'iyyannoo sarbuu fi dhiphisuu wajjiin kan walqabatu yommuu ta'u akka armaan gadiitti ilaalamuu kan danda'u dha.

A) Mirga Ol'iyyannoo Sarbuu

Dambiin Bulchiinsa Hojjettoota Abbaa Taayitaa Galiiwan Mootummaa Naannoo Oromiyaa lak.160 /2005, kwt.36 (3) ifatti kan tume murtiin badii naamusaa gocha malaammatummaa irratti Daarikteeraan kennname kan dhumaa ta'uun dha.¹⁷⁰ Kana ta'uun isaatiin mirgi ol'iyyannoo eegumsa Heeraa qabu beekamtii Caffeen ala dhorkamuu dha. Qabatamaan garuu, badii naamusaa gocha malaammaltummaas manni murtii bulchiinsaa ol'iyyannooyoo ilaalu ni mul'ata. Fakkeenyaf, Dhimma tokko irratti¹⁷¹ falmii dakatti adeemsifameen Waajirri D/Kennaa ol'iyyataan kun badii

¹⁶⁹ Kan seera yakka itoophiyaa iyyata dhuunfaa irrti hunda'uun adabbi maallaqaa yookiin hidhaa salphaatiin kan adabsiisu yoo ta'u; [whoever unlawfully, with intent to procure a profit or benefit, I a) encroaches on or occupies land or buildings, the possession of another; or b) in any other manner, interferes with the quiet possession of another, is punishable, upon complaint, with fine or simple imprisonment (686(1)).] Tumaan dambii 151/2005 immoo hidhaa wagga tokkoo hanga shaniin gahuunidha. [Lafa baadiyaa osoo hin kennamniif seeraan ala qabachuun yookiin qabachuu yaaluun yookiin mana ijaaruun yookiin dallaa ijaaruun yookiin qotuu yookiin qotuu yaaluun dhorkaadha, namni kamiyyuu osoo beekuu yookiin beekuu osoo qabuu: lafa badiyaa seeraan ala qabatee yookiin qabachuu yaale yookiin mana ijaare yookiin dallaa ijaaree yookiin qotee yookiin qotuu yaalee argame seera biraatiin kana caalaa kan adabsiisu yoo ta'e malee adabbi hidhaa wagga tokkoo hanga wagga shanii fi qarshii kuma lamaa hanga kuma jahaatiin adabama.

¹⁷⁰ Dambichi kwt.36 (3) jalatti yaada murtee koreen naamusaa dhiyeessu irraa ka'uun murteen badii naamusaa gocha yakka malaammaltummaan walqabatee raawwatuun Daarikteera Ol'aanaan kennmuu kan dhumaa ta'a jechuun tumeera.

¹⁷¹ Ob. Geetahuun Dhufeera (Ol'iyyataa) fi ATG Damee Bulchiinsa Magaalaa Sabbataa (D/kennaa), Lak.G-816/2009 (Gaafa 21/02/2009 kan murtaa'e).

naamusa raawwateera jechuun koree naamusaa Abbaa Taayitaa Galiiwwanii Bulchiinsa Magaalaa Sabataa (ATGBMS) tti himata dhiyeesseen Ol'iyyataan kun **hojii isa hin ilaallanne keessa galuun gocha malaammaltummaa raawwateen** eeruun irratti dhiyaatee jira. Innis Daldaltuu Ad. Assagadech Obsee jedhamtu gibira bara 2003 hin kaffaliin jirtu karaa adeemsa seera galii kabachiisuu ATGBMStiin dhimmi ishee hordofamaa jiru akka sirraa'u siif taasisa jechuun maamila (Ad.Assagadech Obsee) harka qr.16,000 (kuma kudha-jaha) matta'aa kan fudhate ta'uu, maamilli qarshii kenniteef kun hoogganaa mana hojichaa ob. Caanniyaaloo Taganyiif eeruun kan dhiyaate ta'uu isaa, hojjetaan kunis miseensota manaajimantii muraasa biratti hojii gaggeessaan ATGBMS yeroo gaafatan qr.4000 (kuma afur) qofa Ad. Assagadech Obsee harkaa akka fuudhee fi kunis dogoggora ta'uu isaa bakka ragaan namaa jiranitti amanuun isaa hubatameera jedhamee koreen naamusaa waggaa lamaaf sadarkaa fi mindaa irraa akka gadi bu'u bu'uura yaada murtii dhiyeesseen Daarikteerri Abbaa Taayitaa Galiiwwanii Oromiyaa adabbicha cimsuun mirkaneesseera.

Komiin ol'iyannoo dhiyaates murtii kana irraa yommuu ta'u, qaphxiin komii isaas ol'iyyataan ogeessa ICT ta'uu isaatiin aangoo gibiraa fi taaksii hir'isuu, dabaluu, ykn haquu hin qabu kan jedhu yommuu ta'u, D/kennaan komii irratti dhiyaate irratti dhiyaatee deebii akka kennu manni murtii ajatus guyyaa beellamaatti dhiyaatee deebii waan hin kennineef akkaataa dambii lak.36/1996 kwt.42 (a)tiin mirga deebii kennuu bira darbuun bakka hin jirretti ilaaluun ol'iyannichi ragaa gahaadhaan hin mirkanoofne jechuun adabbicha haquun bu'uura labsii lak.61/94 kwt.72 (1) tiin ol'iyataa **bilisaan** gaggesseera.

Dhimma olii kana irraa dogoggoroota lama adda baasuun ni danda'ama. Inni tokko, badii gocha naamusa malaammaltummaa irratti murtiin daarikteeraan kennamu kan dhumaati jedhamuun tumamuun isaa mirga Heeraan eegumsa argate jiddu galeessa kan hin godhanne waan ta'eef durumaanuu dogoggora. Inni bira, manni murtii bulchiinsaa bakka dambichi mirga ol'iyannoo dhorkee jirutti ilaaluun sirrii miti. Manni murtichaa ka'umsa kan godhate Qajeelfama Sirna Naamusaa Hojjettoota Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa Lak.3/2006,kwt.27 (1) dha.¹⁷² Akka tumaa qajeelfama kanaatti, hojjetaan kamiyyuu murtee naamusaa itti murtaa'e irratti yoo komee

¹⁷² Olitti yaadannoo lakk. 130^{ffaa}.

qabaate ol'iyyannoo isaa akkaataa labsii bulchiinsa hojjettoota mootummaa lak.61/1994 qaama dhimmi ilaalutti dhiyeffachuu danda'a.

Akka yaada mana murtii bulchiinsaa hojjettoota mootummaatti, badiin malaammaltummaas badii naamusaa keessatti waan kufuuf bu'uruma qajeelfama kanaatiin (qaj. Lak.3/2006, kwt.27 (1)) keessummeessuun ni danda'ama kan jedhu dha. Qajeelfamicha qofa kan dubbifnu yoo ta'e, badii naamusaa isa kam akka ta'e adda adda baasee waan hin keenyeef, yaadni manni murtii bulchiinsaa kenne sirrii ta'uu mala. Haa ta'u malee, Qajeelfamni lak.3/2006, kwt.27 (1) kan baheef dambicha raawwachiisuuf akka ta'ee fi qofaa isaatti of danda'ee kan dhaabbatu akka hin taane dagatamuu hin qabu. Akkas taanaan dhimmichi karaa hiikkaa seeraa furmaata kan argatu ta'a. Dambii fi qajeelfama jidduu garaagarummaan kan jiru yoo ta'e, dambiin ol'aantummaa akka qabu beekamaa waan ta'eef, Manni Murtii Bulchiinsaa dhimmicha akka keessummeessu adeemsi seeraa dandeessisu hin jiraatu. Hundaa ol garuu, qajeelfamni lak.08/2008 murtii badii naamusaa irraa ol'iyyachuu ifatti waan dhorkeef, manni murtii bulchiinsaa ol'iyyannoo keessummeessuu hin danda'u.

Gabaabumatti, sababa seerotni aangoo bakka bu'insaatiin ba'an mirga ol'iyyannoo daangessaniif rakkoon olitti ibsame kun uumamuu danda'eera.

B) Mirga Ol'iyyannoo Dhiphisuu

Dambiin Ittiin Bulmaata Abbootii Alangaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Fooyyeessuuf Bahe Lak. 161/2005 rakkoo akkasii qaba. Dambiin kun dhimmoota bulchiinsa Abbootii Alangaan walqabatan hedduu of keessatti hammatee kan jiru yoo ta'u, kanneen keessaa dhimmi naamusaa isaanii isa tokko dha. Akka waliigalaatti, badiiwan naamusa abbootii alangaa badii cimaa fi badii salphaa jedhamuun iddo lamatti qoodamaniiru. Qaamni badiiwan naamusaa kana qorachuun himatu garee inispeakshinii yoo ta'u, gareen kun sadarkaa Naannoo fi Godinaatti dambichaan hundaa'eera.¹⁷³ Badii naamusaa ilaalchisee qaamni aangoo adabbii murteessuu qabu Gumii yoo ta'u, innis Gumii Godinaa fi Gumii Waliigalaa jedhamuun caasaa lamaan gurmaa'ee kan jiru dha.

¹⁷³ Dambii Ittiin Bulmaata Abbootii Alangaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Fooyyeessuuf Bahe Lak.161/2005, kwt.74.

Aangoon Gumii Godinaa, balleessaa naamusaa salphaa abbootii alangaa godinaa fi aanaa irratti dhiyaatu qulqulleessee murtii itti kennuu yommuu ta'u, gareen murtii kennname irratti mormii qabus ol'iyyannoo isaa Gumii Waliigalaatiif dhiyeeffachuu ni danda'a.¹⁷⁴ Gama biraatiin, aangoon Gumii Waliigalaa himanna balleessaa naamusaa cimaa ta'e ilaaluun murteessuu dha.¹⁷⁵ Himanni balleessaa naamusaa salphaa ta'us, himannichi Abbootii Alangaa Naannoo fi Itti Gaafatamtoota Waajjira Haqaa Godinaa irratti kan dhiyaate yoo ta'e, Gumiin Waliigalaa aangoo sadarkaa duraatiin dhimmicha ilaaluun murteessuuf aangeffameera.¹⁷⁶ Akkasumas, dhimmichi akka balleessaa naamusaa salphaatti ilaalamee dursa Gumii Godinaatti dhiyaatee qorannoo keessa garuu, balleessaa naamusaa cimaa ta'uun isaa yoo beekame, qaamni dhimmicha murteessuuf aangeffame Gumii Waliigalaa dha.¹⁷⁷ Dabalataan, sababa balleessaa naamusaa cimaatiin himatni Abbaa Alangaa Godinaa ykn Aanaa Gumii Waliigalaatti dhiyaatee yommuu qulqulla'u, balleessaa naamusaa salphaa ta'ee yoo argame Gumiin Waliigalaa ofii isaatiif adabbii murteessuu ykn Gumii Godinaatti deebisuu ni danda'a.¹⁷⁸

Kana irraa waanti hubatamu, haalawan Gumiin Waliigalaa dhimmoota aangoo sadarkaa duraan ilaalee itti murteessu hedduun kan jiran ta'uu dha. Haa ta'u malee, murtiin qaama kanaan kennname qaamuma kanaan irra deebi'amee ilaalamuu¹⁷⁹ haalli itti danda'u jiraachuuti ibsame malee ol'iyyannoonaan ilaalamuu kan danda'u ta'uun isaa dambii kanaan taa'ee hin jiru. Kun kan agarsiisu, dambichi carraa mirga ol'iyyannoo kan dhiphisu ta'uu isaati. Kun ammoo mirga ol'iyyannoo Heera Mootummaa federaalaa fi naannoona beekamtii argatee jiru wajjiin kan wal simu miti.

¹⁷⁴ Akkuma oliitti kwt.90 (1).

¹⁷⁵ Olitti yaadannoo lakk. 173^{ffaa} kwt.80 (1).

¹⁷⁶ Olitti yaadannoo 173^{ffaa} kwt.80.

¹⁷⁷ Olitti yaadannoo 173^{ffaa} kwt.80.

¹⁷⁸ Olitti yaadannoo 173^{ffaa} kwt.80 (3).

¹⁷⁹ Haalli murtiin irra deebi'amee itti ilaalamu Dambicha kwt.91. jalatti akka itti aanutti ibsameera:

Kwt. 91 Mirga Murtiin Irra Deebi'ame Ilaalamuu

1. *Abbaan alangaa naamusa cimaatiin himatamee adabbiin cimaan irratti murtaa'ee murtiin kennname Gumii Waliigalaatiin akka irra deebi'ame ilaalamuu ifyyannoo isaa Hoogganaaf dhiyeeffachuu ni danda'a.*
2. *Iyyannoonaan murtiin irra deebi'amee akka ilaalamuu dhiyaatu guyyaa murtiin kennname irraa kaasee guyyoota 30 keessatti dhiyaachu qaba.*
3. *Iyyannoonaan akkaataa keewwata kanaa keewwata xiqqaa (2) tiin hin dhihaanne fudhatama hin qabu; haa ta'u malee sababni humnaa ol ta'e yoo isa mudate akka hayyamamuif Hoogganaaf iyyata dhiyeessuu ni danda'a.*

3.3.3. Aangoo Qaama Biraaf Kenname Irratti Seera Baasuu

Seerota qorannoo kana gaggeessuuf sakatta'aman keessaan Qajeelfama Abbaa Taayitaa Eegumsa Naannoo, Bosonaa, fi Jijiirama Qilleensaa Naannoo Oromiyaan ba'e tokko irratti rakkoon akka kanaa mul'ateera. Qajeelfamni kun Qajeelfama To'annoo Sochii Bu'aa Bosonaa fi Itti Fayyadama Bu'aa Bosona Mootummaa Naannoo Oromiyaa jedhamuun kan ba'e dha.¹⁸⁰ Qajeelfamichi Abbaan Taayitichaa galii bu'aa bosona naannichaa seera qabeessa ta'e kamiyyuu irraa argamu (royalty fee) ofumaaf sassaabuun misooma bosona mootummaaf, dawoo bineensota bosonaa eeguu, fi misoomsuuf oolchuu akka danda'uuf aangesseera.¹⁸¹

Haa ta'u malee, hojiin kun abbummaan seeraan kan kennameef Dhaabbata Bosonaa fi Bineensota Bosonaatiifi. Kana irraan kan ka'e hojiirra oolmaa qajeelfamichaa irratti Dhaabbanni Bosonaa fi Bineensotaa Waajjira Pirezidaantii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaatti komii waan dhiyeeffateef, hojiirra oolmaan qajeelfamichaa akka dhaabbatu ta'eera.¹⁸² Dhaabbanni Bosonaa fi Bineensota Bosonaa Oromiyaa dhaabbata misoomawaa ta'e dha. Abbaan Taayitichaa garuu, qaama hojii to'annoo hojjetu (Regulatory Function) malee qaama galii bosona irraa argamu (royalty fee) sassaabu miti. Waan ta'eefuu, Abbaan Taayitichaa durumaanuu dhimma kana irratti qajeelfama baasuuf aangoo akka hin qabne gamanumaan hubachuun ni danda'ama.

3.3.4. Bifa Seerri Qabaachuu Malu Qabaachuu Dhabuu

Seerri bifaa (form) ittiin buhu kan mataa isaatii qaba. Fakkeenyaaaf, lakkoofsaa fi bara itti bahe, seensa (seericha baasuun maaliif akka barbaachise kan agarsiisu), seerichi maal bu'uureffachuun akka bahe (fakkeenyaaaf labsii yoo ta'e, akka naannoo oromiyaatti Caffeen heera mootummaa naanichaa bu'uureffachuun; dambii fi qajeelfamoota yoo ta'e ammoo wal duraa duubaan labsii ykn dambii bu'uura ta'eef) ni caqafama. Haa ta'u malee, qajeelfamootni tokko tokko yeroo itti bifaa waliigalaa seerri tokko qabaachuu qabu osoo hin qabaatiin bahan ni jira.¹⁸³ Armaan olitti

¹⁸⁰ Qajeelfamni kun lakkoofsaa fi bara kan hin qabnee fi bifaa qajeelfamni tokko qabatee ba'uu of keessatti qabateera jechuuf kan hin danda'amne dha.

¹⁸¹ Qajeelfama To'annoo Sochii Bu'aa Bosonaa fi Itti Fayyadama Bu'aa Bosona Mootummaa Naannoo Oromiyaa, kutaa II ilaala.

¹⁸² Olitti yaadannoo 24^{ffaa}.

¹⁸³ Af-gaaffii Addisuu Laggaas, ogeessaa seeraa fi gorsaa ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Prezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame; Silashii Fiqaaduu, Walitti Qabaa Abbootii Seeraa Mana Murtii Bulchiinsaa Biirro Paabilik Sarvisii fi Bulchiinsa Gaarii Oromiyaa, waliin gaafa 22/6/2010 gaggeeffame.

ibsuuf akka yaalle, qajeelfamoota to'achuu rakkisaa kan taasise keessa tokko qajeelfamootaaf lakkofsas ta'e barri itti bahe kennamaa kan hin turre ta'uu dha. Kana jechuun, qajeelfamootni akkasii bifa (form) seerri qabaachuu qabu tokko osoo hin qabaatiin bahanii hojiirra oolaa kan jiran ta'uu agarsiisa. Fakkeenyaaaf, Qajeelfamni Abbaa Taayitaa Eegumsa Naannoo, Bosonaa, fi Jijiirama Qilleensaa Naannoo Oromiyaan ba'e tokko rakkoo akkasii qaba. Qajeelfamichi, Qajeelfama To'annoo Sochii Bu'aa Bosonaa fi Itti Fayyadama Bu'aa Bosona Mootummaa Naannoo Oromiyaa jedhamuun bahe.¹⁸⁴ Mata-duree isaa, “*Qaajeelfamni kun labsii manneen hojii mootummaa naannoo Oromiyaa lak.199/2008 Bosonaa irratti hundaa'ee kan qophaa'e jedhamee waamama.*” jedha. Silaa mata-dureen qajeelfamichaa waan qajeelfamichi bituuf yaadamee ba'e haala agarsiisuu danda'uun ta'uu qaba ture. Akkasumas, qajeelfamichi kewwattootallee tartiibaan hin teechifne.¹⁸⁵ Rakkoon kun qajeelfamichi yeroo ba'u ogeessa seeraa akka hin hirmaachisnee fi qaamolee dhimmichi ilaallatu hirmaachisuu dhabuu irraa akka maddu hubachuun hin rakkisu.

3.3.5. Seerri Caffeen Tume Yoo Fooyyaa'u Kan Aangoo Bakka Bu'insaan Ba'u Duuka Fooyyaa'uu Dhabuu

Seeronni Caffeen yeroo tokko ba'uun erga hojiirra oolanii booda, akkuma barbaachisummaa isaaniitti ni fooyyaa'u. Yeroo akkasii dambiin ykn qajeelfamni labsicha raawwachiisuuf bahanis bifuma walfakkaatuun waliin fooyyaa'uu qabu. Akkas yoo hin taane, dambiin seera fooyya'e bu'uureffachuun bahe seeraa haaraa raawwchiisuu kan itti fufu ta'a. Qabatama naannoo Oromiyaa yoo ilaallu, labsiin yoo fooyya'u dambiin labsicha hojiirra oolchuuf ba'e waliin fooyyaa'uu dhabuu isaa hordoffin taasifamu cimaa miti.¹⁸⁶ Fakkeenyaaaf, dambiin akkaataa Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Murteessuuf Bahe Lak.2/1998 fooyessuuf bahe dambii lakk. 3/2001

¹⁸⁴ Qajeelfamni kun lakkofsaa fi bara kan hin qabnee fi bifa qajeelfamni tokko qabatee ba'uu of keessatti qabateera jechuuf kan hin danda'amne dha.

¹⁸⁵ Qajeelfamichi Qajeelfama To'annoo Sochii Bu'aa Bosonaa fi Itti Fayyadama Bu'aa Bosona Mootummaa Naannoo Oromiyaa jedhamuun kan waamamu yoo ta'u; mata duree qajeelfama bosona mootummaa naannoo oromiyaa jedhu jalatti hiikoo adda addaa kan teechiseera. Fakkeenyaaaf bosonaa fi abbaan qabeenyummaa bosonaa kutaa kana jalatti hiikoon kennmeeraaf. Qajeelfamichi garuu irra deebiyuudhaan mata duree abbummaa qabeenyaa bosonaa kan jedhu jalatti irra deebiin hiikeera. Kana malees qajeelfamichi kaayyoo qajeelfamichaa silaa seensa keessatti kan teechifamuu qabu hiikoo jechootaatti aansuuf teechiseera.

¹⁸⁶ Af-gaaffii Isaa Boruu, dura taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee Oromiyaa, waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame; Addisu Fallaqa, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa fi Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame; Addisu Laggaas, Ogeessaa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa waliin gaafa 22/5/2010 gaggeeffame.

Labsii 153/2001 irratti hundaa'ee bahe. Labsii dambiin kun irratti hundaa'ee bahe erga labsii biraan¹⁸⁷ bakka bu'ee waggaan tokko kan darbe ta'us, ammallee dambiin isa raawwachiisuuf bahe hin fooyyofne. Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo, fi Hojii Isaanii Murteessuuf Bahe, Lak.163/2003 Labsii Lak.199/2008 bakka kan bu'e ta'us dambiileen labsii 163/2003 bu'uureffachuuun bahan hedduun¹⁸⁸ hin fooyyofne. Kanarraa seerotni Caffeen bahan yeroo fooyya'an dambiileen isaan irratti hundaa'anii bahan waliin fooyyeessaa adeemuu irratti hanqinni kan jiru ta'uuti hubatama.

3.3.6. Dambiilee fi Qajeelfamooni Aangoo Bakka Bu'insaa Yeroo Jedhame Keessatti Ba'uu Dhabuu

Akka Naannoo Oromiyaatti, Caffeen qaama mootummaa ol'aanaa¹⁸⁹ bu'uraan aangoo seerota baasuu qabu dha. Seerotni Caffeen ba'an hojiirra ooluu isaaniis qaama ol'aantummaan to'atu dha. Qabatamaan garuu, Caffeen qaama dambii ykn qajeelfama akka baasuuf aangeffame hordofuun dambii ykn qajeelfama jedhame yeroon ba'aa adeemuu irratti to'anno sirnaan akka hin gaggeessinee ta'uu afgaaffiwwan gaggeeffamee¹⁹⁰ fi sakatta'a seerotaa tokko tokko armaan olitti kutaa **3.2.1.B** jalatti agarsiifne irraa kan hubatamu dha.¹⁹¹

¹⁸⁷ Labsii Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Murteessuuf Bahe Lakk. 201/2009 kwt 75 irratti Labsii Lak. 153/2001 Akkaataa Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe (akka fooyya'etti) Labsii kanaan haqameera tumeera. Labsiin 201/2009 Caffeen labsicha raawwachiisuuf dambii akka baasu kwt 74 irratti tumameera. Hanga ammaatti dambiin jedhame kun hin baane waan ta'eef danbiidhuma lakk. 3/2001 tu itti hojjetamaa jira.

¹⁸⁸ Fakkeenyaaaf Dambii Labsii Dhaabbilee Misooma Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 181/2005Raawwachiisuuf Bahe Lakk. 184 /2008; Dambii Waajjira Qindeesaa Piroojaktii Sirna Qabiinsa Ragaa Lafa Magaalaa Hundeessuuf bahe Lakk. 142/2004; Dambii Sirna Kensiinsa Manaa fi Lafa Mana Jireenyaa Barsiisota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe Lakk.183 /2008 ilaaluun ni danda'ama.

¹⁸⁹ Labsii Waajjira Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Labsii Lak 191/2007 kwt 2 irratti hiiikoo caafeef kennname ilaaluun ni danda'ama. “Caffee” jechuun akkaataa tumaa Heerichaa Keewwata 46 Keewwata Xiqqa 1 jalatti tumameen kan dhaabbate Qaama Seera Baasaa fi Abbaa Aangoo Ol'aanaa Mootummaa Naannoo Oromiyaati.

¹⁹⁰ Af-gaaffii Isaa Boruu, dura taa'aa Koree Dhaabbii Dhimma Bulchiinsaa fi Seeraa Caffee Oromiyaa, waliin gaafa 14/7/2010 gaggeeffame; Addisuu Fallaqa, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa fi Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa waliin gaafa 7/5/2010 gaggeeffame; Istaatiksii labsiwwan caafeen bahan meeqaaf dambii akka bahee fi hin baane illee bira gahuun rakkisaadha. Labsiin Caffee ammaa 207 irra gaheera; kanneen keessaa meeqaaf dambii bahe ykn hin baane kan jedhu mataa isaatiin rakkoo akka ta'e af-gaaffiin Efereem, Daarikteera Daarektoreetii Kenna Deeggersa Ogummaa, Hojii Seera Tumu, fi Hordoffii fi To'anno Caffee Oromiyaa waliin gaafa 07/05/2010 gaggeeffame ni agarsiisa.

¹⁹¹ Seerota kanniin wayita to'anno Caffeen dambiilee fi qajeelfamoota irratti taasisu xiinxallu (3.2.1.B) fakkeenyaaaf waan agarsiifneef, irra deddeebii hambisuuf jecha asitti osoo hin agarsiisiin bira darbameera.

3.3.7. Yaadrimee Qoqoodinsa Aangoo Dagachuu

Kaayyoon guddaa qajeeltoo kana duuba jiru, aangoo mootummaa qaama tokkoo fi nama tokko irratti dhiisuun abbaa irrummaa cimsee akka feetummaa babal'isuun mirgi walabummaa akka sarbamu godha soda jedhu hambisuufidha. Hanqinoota gama dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan walqabatee mul'atan keessaa tokkos qajeeltoo kana hordofuu dhabuu dha. Seerota aangoo bakka bu'insaa sakatta'aman keessaas gahee fi aangoo qaamolee mootummaa sadanuu qaamni tokko qofaa isaatti akka hojjetu taasifamee haalli itti ba'e ni jira. Fakkeenyaaf, Dambiin To'annoo Nageenya Tiraafikaa Oromiyaa Lak.194/2008 irratti rakkoon akkasii ni mul'ata. Haaluma kanaan, poolisiin tiraafikaa ofumaaf to'atee, ofumaaf himatee, fi ofumaaf murteessa.¹⁹² Adabbii kenname irratti qaamni komii qabu yoo jiraate, Caasaa Abbaa Taayitaa Daandii sadarkaa sadarkaan jirutti komii isaa dhiyeffachuun ala caasaa Abbaa Taayitaa alatti himatamee haalli murtii itti argatu hin jiraatu.¹⁹³ Waan ta'eefuu, qajeeltoo qoqoodama aangoo tilmaama keessa galcheen bifaa kan saxaxame miti.

3.3.8. Dhimmoota Labsiin Aangeffamuu Malan Qajeelfamaan Aangessuu

Dhimmoota Labsiin Hojjettoota Mootummaa Lab. Lak 61/ 1994tiin uwisa argatan keessaan tokko Mana Murtii Bulchiinsaa hundeessuu dha.¹⁹⁴ Kaayyoon hundeffama Mana Murtii kanaas, ol'iyyannoowwan falmii hojjettoota mootummaatiin dhiyaatu ilaalee akka murteessuuf yommuu ta'u, dhimmootni manni murtichaa ilaalus labsicha kwt. 71 jalatti tarreeffamaniiru. Haaluma kanaan, Manni Murtichaa:

- 1) *Seeraan ala hojiirraa dhorkamuudhaan yookiin tajaajilli isaa addaan cituudhaan;*
- 2) *Adabni naamusaa cimaan waan irratti murtaa'eef;*
- 3) *Seeraan ala mindaan isaa yookiin kaffaltiin biroo kan jalaa qabame yookiin cite ta'uu isaan;*
- 4) *Miidhaa haala hojii isaan irra gaheen haala walqabateen mirgi isaa hir'achuu isaatiin hojjetaan mootumma komii qabu oliyyanno inni dhiyeffatu ilaalee murteessuuf aango ni qabaata.*¹⁹⁵

¹⁹²Dambii To'annoo Nageenya Tiraafikaa Oromiyaa Lak.194/2008,kwt.41(7): Qaama tumaalee Dambii kana darbuun balleessaa raawwateef adabbii akka raawwatuuf waraqaa adabbii kennudhaan ragaalee konkolaachisaa irraa fudhatee guyyaa guyyaadhaan caasaa Abbaa Taayitaa dhiyeenyatti argamuutti galii nitaasisa. Haalli raawwii isaa qajeelfama bahuun kan murtaa'u ta'a.

¹⁹³ Dambii To'annoo Nageenya Tiraafikaa Oromiyaa Lak.194/2008,kwt.43(1-4).

¹⁹⁴ Labsiin Hojjettoota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. 61/1994,kwt.70.

¹⁹⁵ Akkuma oliitti kwt. 71(1-4).

Tumaan keewwata kanaa irraa kan hubatamu dhimmoota manni murtii bulchiinsaa ilaaluuf aangeffame hunda duguugee kan tarreesse ta'uu dha. Kun kan agarsiisu, manni murtii bulchiinsaa dhimmoota labsichaan tarreeffamaniin ala dhimma hojjetaa mootummaan walqabatee ka'u kan biroo ilaaluu hin danda'u jechuu dha. Haa ta'u malee, qajeelfamni Job Evaluation and Grading (JEG) lak.10/2009 hojjetaan mootummaa komii ol'iyyannoo ramaddii JEG irratti qabu gara mana murtii bulchiinsaatti dhiyeeffachuu akka danda'u tumuun¹⁹⁶, aangoo labsiin mana murtichaaf hin kennine kenneera.

Qabatamaanis, manni murtii bulchiinsaa komiiwwan bu'uura qajeelfama JEG tiin aangeffame ofitti fudhatee murtii kennaa jira. Dhimma tokko irratti¹⁹⁷ hojjettuun Waajjira Bulchiinsaa fi Nageenya Godina Wallagga Bahaa Tigist Biyaaziniliny jedhamtu koreen ramaddii JEG mana hojiishee bakka isheen irratti dorgomte '***gita hojii qindeessaa dhimma hojii amantaa fi amantii***' dhiisee gita hojii biraan irratti waan ramadeef koree komii dhagahutti iyyachuun koreen komii iddo isheen irratti dorgomtetti haa sirreffamuuf jedhee osoo jiruu, manni hojichaa xalayaa ramaddii bakkichaa waan isheef hin kenniineef Mana Murtii Bulchiinsaatti komii ol'iyyannoo dhiyeeffatteetti. Manni murtichaas dhimmicha simatee keessummeessuun bu'uura yaada murtii koree komiin dhagahu kenneen '***gita hojii qindeessaa dhimma hojii amantaa fi amantii***' irratti manni hojichaa xalayaa ramaddii akka kennuuf murteesseera.

Dhimma biraan tokko irrattis¹⁹⁸ hojjettuun Abbaa Taayitaa Daandiiwwan Oromiyaa, Warqituu Safaraa jedhamtu ramaddii JEG tiin gita hojii ***qabeenya human namaa IV lakk. 38/f/123tti*** ramadamtee turte irraa koreen komii dhagahu iddo biraatti waan jijiireef;manni hojiishees kanuma waan raggaasiseef komii ol'iyyannoo ishee mana murtii bulchiinsaatti dhiyeeffatteetti. Manni Murtii Bulchiinsaas dhimmicha simatee keessummeessuun ol'iyyattuun ulaagaa giti hojichaa barbaadu durumaanuu hin guutu jechuun ol'iyyata ishee kufaa taasiseera.

¹⁹⁶ Qajeelfama Raawwii Ramaddii Hojjetoota Mootummaa Gitoota Hojii Mala Qabxiin Madaaluu fi Sadarkeessuu Hojittiin Madaalamani Sadarkeeffaman Irratti Gaggeessuu Qophaa'e Lakk. 10/2009 kwt 32 fi 36 (3) walfaana yoo dubbifamu.

¹⁹⁷ Dhimma falmii ramaddii JEG Lak. Galmee T-947/10; ***Tigist Biyaaziniliny Waasee fi Waajjira Bulchiinsaa Fi Nageenya Godina Wallagga Bahaa*** gidduutti gaggeeffamaa ture.

¹⁹⁸ Dhimma falmii ramaddii JEG Lak. Galmee W-909/10; Warqituu Safaraa fi Abbaa Taayitaa Daandiiwwan Oromiyaa jidduutti gaggeeffame.

Asiin olitti ibsuuf akka yaalle, akkaataa labsii hojjettoota mootummaa naannoo Oromiyaatti manni murtii bulchiinsaa komiiwwan dhimmoota ramaddii gita hojiin walqabatanii ka'an simatee akka keessummeessuuf hin aangeffamne. Dhimmoota olitti ibsaman kana simatee keessummeessuu kan danda'e qajeelfama JEG Lak.10/2009 bu'uura godhateeti. Haa ta'u malee, aangoon akkasii mana murtichaaf kennamuu kan qabu labsichaan (61/1994) malee qajeelfama labsicha raawwachiisuuf ba'een ta'uu hin qabu. Kun kan agarsiisu, sababa sirni to'annoo qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an laafaa ta'eef, qaamni aangoo bakka bu'insaan seera akka baasuuf aangeffame daangaa aangoo kennameefin olitti (ultra vires) baasaa kan jiru ta'u isaati.

3.3.9. Dhimmoota Qajeelfamaan Ba'uun Qaban Dambiin Baasuu

Ejensiin Galmeessa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa Naannoo Oromiyaa Dambii Lakk 169/2006 tiin kan hundaa'e yoo ta'u; Kaayyoonaisaas hojiilee galmeessa ragaalee bu'uuraa hawaasummaatiin walqabatan hogganuu dha.¹⁹⁹ Keewwatni 7 aangoo fi gahee hojii Ejensichaa kan tarreesse yoo ta'u; kanneen keessa tokko galmeen ragaalee bu'uuraa hawaasummaa naannicha keessatti haala barbaachisuun raawwatamuu fi *waraqaan ragaa kennamuu* isaa to'achuu dha. Dambichi waraqaan ragaa ragaalee bu'uura hawaasummaa akkamitti akka kennamuu fi kaffaltiin tajaajilichaa hangam akka ta'e hin tumne. Ejensichi, Mana Marii; Boordii Hojii Gaggeessaa; Daarektara Ol'aanaa; Itti Aanaa Daarektara Ol'aanaa fi Hojjattoota barbaachisaa ta'anitti kan gurmaa'e ta'ee, akkaataa kwt 27 tiin Boordiin dambiicha raawwachiisuuf qajeelfama baasuu ni danda'a. Dambii kana raawwachiisuf qajeelfama barbaachisu keessaa inni tokko hanga kaffaltii tajaajila ragaalee bu'uura hawaasummaati. Fakkeenyaaaf, ragaa dhalootaa, kan du'aa, gaa'ela raawwachuu, hiikkaa raawwachuu fi kkf hangam akka ta'e murteessuun barbaachisaa dha. Haa ta'u malee, dhimmoota olitti tarreeffama kanaaf Kaffaltii Tajaajilaa Kenniinsa Waraqaa Ragaa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa murteessuuf dambiitu bahe.²⁰⁰ Dhimmi dambii kana keessatti teechifames tajaajila kaffaltii fi

¹⁹⁹ Dambiin Dambii Ejensii Galmeessa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuuf Bahe Lakk 169/2006 kwt 7 irratti kaayyoo ejensicha hundeessuun barbaachiseef maale akka ta'e tarreesseera. [Ejensichi kaayyolee armaan gadii ni qabaata. 1) Hojiilee galmeessa ragaalee bu'uuraa hawaasummaa sadarkaa naannoo hogganuu, qindeessuu, deeggaruu; 2) Ragaalee bu'uuraa hawaasummaa gurmeessuun qabuu, akkasumas qaama dhimmi ilaaluuf dabarsuu; 3) Ragaa bu'uuraa hawaasummaa sirriitti gurmeessee qabachuudhan hawaasni naannicha fayyadamaa fi deeggaraa hawaasummaa, diinagdee fi haqaa akka ta'u haala mijataa uumuu.]

²⁰⁰ Dambii Kaffaltii Tajaajilaa Kenniinsa Waraqaa Ragaa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe Lak. 188/2008 kwt 5.

haala kaffaltii; akkasumas, naamotni kaffaltii dambichaan murtaa'e kaffaluu hin dandeenye bilisa argachuu kan danda'an ta'uu dha. Dhimmi kun immoo qajeelfamaan tumuun kan danda'amu waan ta'eef, Boordiin Ejensicha bu'uura kwt 27tiin kana gochuu ni danda'a ture.

3.3.10. Dhimmoota Hunda Hammachiisuu/Diddiriirsuu Dhabuun Hojiirratti

Rakkoo Uumuu

Seerotni Magaalota Oromiyaatiin walqabatan kanneen qorannoo kanaan walbira qabamanii xiinxalaman keessaa isaan tokko. Seerotni Magaalota Oromiyaatiin wal qabatani yeroo ammaa hojiirra jiran, Labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak. 195/2008 (kanaa booda **Labsii 195/2008** jedhamuu) fi Labsii kana kan fooyesse Labsii Lakk. 196/2008; akkasumas dambii labsicha raawwachiisuuf bahe Dambii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 186 /2008 (kana booda **Dambii 186/2008** jedhamu) dha. Seerota olitti caqasaman kanneen raawwachiisuuf qajeelfamootni adda addaas mana hojichaan bahanii jiru. Qaawwi asitti mul'atu aangoo labsii keessatti teechifame dambiin diddiriirsee teechisuu dhabuu dha.

Fakkeenyaaaf, Labsiin 195/2008 keewwata 12(1b) jalatti bulchiinsi magaalaa, aanaa magaalaa hundeessuu akka danda'u tumameera. Keewwatni 12(2) ammoo Bulchiinsa sadarkaa Magaalaatti aanee caasaa Aanaa Magaalaa hundeessuun kan danda'amu Magaalota sadarkaa Riijiyoo Pooliisii²⁰¹ fi Muummee keessatti qofa akka ta'e tuma. Labsiin 196/2008 tumaalee kanneen fooyessuun magaalaan sadarkaa Riijiyoo Pooliisii akka hin jirree fi jechi Aanaa Magaalaa Labsii 195/2008 keessatti ibsame haqamee Kutaa Magaalaan akka bakka bu'u tumeera.²⁰² Labsii 195/2008 kwt 34 jalatti aangoo fi hojii hoji-gaggeessaa kutaa magaalaa tuma. Dambiin 186/2008 ammoo, waa'ee aangoo kutaa magaalaa homaa osoo hin jedhiin irra utaaluun aangoo ganda magaalaa tumeera. Dambichi kwt 22 (1) irratti aangoo fi hojiin Ganda magaalaa, aangoo fi hojii sadarkaa magaalaa yookiin kutaa magaalaatiif kenname **qooddachuuun**²⁰³ kan hojjatu ta'ee, dabalataan aangoo fi hojii inni hojjetus (a-j) tti tarreesseera. Dambii 186/2008 kwt 43 irratti

²⁰¹ Riijiyoo Poolisii jechuun akka labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe 195/2008 kwt.2 (14) jalatti hiikametti kallattiwwan adda addaatiin giddu gala misoomaa ta'uudhaan magaaloni naannawaa isaanii jiran akka guddatan kan gargaaran jechuu dha.

²⁰² Labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe Lak. 195/2008 Fooyessuuf Bahe, Lak. 196/2008 kwt 2(2), 2(9).

²⁰³ Dambichi silaa aangoo fi hojiwwan kutaan magaalaa hojjetu tarreessuun isaan keessaa warra kamtu ganda magaalaaf qoodamuu akka danda'an ibsee gaariidha.

aangoo qajeelfama baasuu Biirroo Industirii fi Misooma Magaalaa/yeroo ammaa Biirroon Misooma Magaalaa fi Manneeniif kenneera. Aangoo kutaa magaalaa ilaalchisee Biirichi qajeelfama baasuuf yoo jedhu dambii keessa waan hin jirreef, qabatamatti rakkoo uumeera.²⁰⁴ Yeroo aangoon irra uutalamu ammoo manni hojichaa ofin sirreessuun isa rakkisa. Biirroon aangoo dambii fooyyessuu waan hin qabneef rakkoo haala sanaan mudatu dafanii sirreessuun hin danda'amu. Kanarraa wanti hubatamu, labsiilee, dambii fi qajeelfamootaan wal qabatee rakkoon jiru wal simuu dhabuu qofa osoo hin taane, dhimmotni dambiin diddiriirfamuu qaban dagatamanii haalli itti bira darban kan jiru ta'uu isaati. Kun ammoo manni hojii aangoon qajeelfama baasuun kennameef hojii isaa sirnaan hojjechuu irratti kan rakkatu ta'uu isaati. Gabaabumatti dambiin 186/2008 aangoowwan labsii keessatti teechifamanii dambiidhaan hanga ta'e diddiriirffamuu qabu dagachuun qajeelfama baasuurratti rakkoon kan mul'atu tu'uun hubatameera. Kun immoo karaa biraan qaamni aangoo bakka bu'insaan dambii baasu kan ilaaluu qabu dambichi labsii waliin walsimuu fi walsimuu dhabuu qofa osoo hin taane, kan labsii keessatti hammatamanii fi diddiriirfamuu qaban dhaqqabsiifamuu (addressed) ta'uu isaas ilaaluun akka barbaachisuu dha.

²⁰⁴ Afgaaffii Jamaal Usmaan, Itti Gaafatamaa Kutaa Seeraa, Biirroo Misooma Magaalaa fi Manneenii Oromiyaa, 17/5/2010 waliin ta'e.

BOQONNAA AFUR

YAADOTA GUDUNFAA FI FURMAATAA

Xiinxala waliigalaa taasifame irraa ka'uudhaan yaadotni gudunfaa fi furmaataa akka itti aanutti dhiyaataniiru.

4.1. Yaadota Gudunfaa

Qorannoon kun sirni to'annoo dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan Oromiyaa keessatti ba'an maal akka fakkaatu hogbarruuwan sirna to'annoo waliigalaa fi qaamolee mootummaan taasifamu ka'umsa godhachuun kan xiinxale dha. Sirni to'annoo waliigalaa kan xiinxale adeemsa qophii dambiilee fi qajeelfamootaa keessatti qajeeltoowwan hordofamuu malan yommuu ta'u, kunis qajeeltoo beeksisa, qajeeltoo uummata hirmaachisuu, fi qajeeltoo maxxansuu kan agarsiisu dha. Akkasumas, sirni to'annoo qaamolee mootummaan taasifamu to'annoo qaamolee mootummaa adda addaan (qaama seera baaftuu, qaama seera raawwachiiftuu, fi qaama seera hiiktuun) ta'uu agarsiisa.

Akka waliigalaatti, xiinxala gaggeeffame irraa argannoowwan gurguddoo armaan gadii argamaniiru:

- 1) Qophiin dambiilee fi qajeelfamootaa ija to'annoo waliigalaatiin yoo ilaalamu, qaawwa seeraas ta'e kan raawwii ni qaba. Iddoo tokko tokkotti (fknf:- qajeeltoo beeksisu) uwisi seeraa hin jiru; hojimaatanis itti hojjetamaa hin jiru. Iddoo tokko tokkotti ammoo (qajeeltoo hirmaachisuu, fi maxxansuu) uwisi seeraa jira. Hojiirra oolmaan isaa garuu, hanqina guddaa qaba.
- 2) To'annoona qaamoleen mootummaa adda addaan, keessattuu Caffee fi Manneen Murtiin dambiilee fi qajeelfamoota irratti taasifamaa jiru hanqina bal'aa qaba.
- 3) Qaama raawwachiiftun sadarkaa wixinetti dambiilee irratti to'annoo akka taasisu sirni dandeessisu diriiree jiraachuun isaa akka gaariitti ilaalamuu kan danda'u ta'us, qajeelfamoota ilaachisee garuu warreen adeemsa qophii dambiilee hordofuun ba'an yoo ta'een alatti sirni akka to'atu dandeessisu diriiree hin jiru. Dambiilee ilaachisees sirna to'achuuf dandeessisuti jira malee qabatamatti qaawwa dambileen ba'an tokko tokko agarsiisaa jiran (kanneen qoranno kana keessatti xiinxalaman) irraa ka'amee yoo ilaalamu bu'a-qabeessa dha kan jedhamu miti. Gabaabumatti, to'annoona qaamolee

mootummaa sadaniin dambilee fi qajeelfamoota irratti ta'u hanqina qaba jedhamee gudunfamuu danda'a.

Waan ta'eefuu, dambilee fi qajeelfamoonni naannoo keenyatti ba'an rakkolee armaan gadii yoo agarsiisan ni mul'ata:

- a) Labsii Caffeen tumuu wajjiin walsimuu dhabuu
- b) Mirga ol'iyyannoo daangessuu ykn dhiphisuun mirga adeemsa haqaa (the right to procedural justice) irratti dhiibbaa uumuu
- c) Aangoo qaama biraaf kennname irratti seera baasuu
- d) Beekamtii sektera ol'aantummaan qaamicha hoogganuun ala qajeelfama baasuu
- e) Bifa seerri qabaachuu malu qabaachuu dhabuu (Problem as to form)
- f) Seerri Caffeen tume yoo fooyyaa'u kan aangoo bakka bu'insaan ba'u duuka fooyyaa'u dhabuu
- g) Seerotni aangoo bakka bu'insaa yeroo jedhame keessatti ba'uu dhabuu
- h) Yaadrimee qoqqoodinsa aangoo dagachuu
- i) Dhimmoota labsiin aangeffamuu malan qajeelfamaan aangessuu
- j) Dhimmoota Qajeelfamaan Ba'uu Qaban Dambiin Baasuu
- k) Dhimmoota hunda hammachiisuu/diddiriirsuu dhabuun hojiirratti rakkoo uumuu

Maddi rakkowan kanaa to'annoon dambilee fi qajeelfamoota irratti taasifamu cimaa ta'u dhabuu yommuu ta'u, kanaafis akka sababoota ijootti kan ilaalamani:

- uwarsi seeraa gahaa ta'e jiraachuu dhabuu;
- bakka uwarsi seeraa jirutti ammoo hojiirra oolchuuf hooggansi kutannoo dhabuu fi
- hubannoo gahaa ta'e dhabuu fa'i.

4.2. Yaadota Furmaataa

1. To'annoon waliigalaa fi qaamolee mootummaa adda addaan dambilee fi qajeelfamootaa irratti taasifamu bu'a qabeessa taasisuuf Caffeen Oromiyaa seera bulchiinsaa baasuu qaba. Seerri bulchiinsaa ba'u kun bu'uuraan:
 - a) Sirni kenninsa aangoo bakka bu'insaan dambilee fi qajeelfamoota baasuu qabiyyee, kaayyoo, fi daangaan ifa akka ta'utti dhimmoota seerota kanniin baasuun irratti barbaachisu adda baasuun keewwata-keewwataan akka ta'utti osoo tumee gaarii dha.

Kana caalaatti bu'a qabeessa taasisuufis labsiiwwan naannicha keessatti ba'an hundi qorannoo gadifageenya qabu kan bu'uureffatan ta'uu qabu.

- b) Adeemsi qophii dambiilee fi qajeelfamootaa qajeeltoowwan beeksuu, uummata hirmaachisuu, fi maxxansuu keessa darbuu akka qabu kan dirqisiisu ta'uu qaba. Sababni isaa, seeronni amma jiran (dambii lak.131/2003 fi labsii lak.186/2006) qajeeltoowwan kanniin guutummaatti of keessatti kan hammatan miti. Dabalataan, rakkoo qabatamaa ariitiin dambiilee fi qajeelfamoota baasuu wajjiin walqabatee jiru maqsuu keessatti gahee ol'aana ni qabaata waan ta'eefi.
- c) Dambiileen hundii ragga'uun hojiirra osoo hin ooliin sadarkaa wixineetti (akka amma Biiroon Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa baratamaan taasisaa jiru) Caffeef dhiyaachuun seera qabeessummaan isaanii akka to'atamu kan dirqisiisuu ta'uu qaba.
- d) Qajeelfamoonni ragga'uun hojiirra osoo hin ooliin sadarkaa wixineetti (akka amma Biiroon Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa baratamaan taasisaa jiru) Caffeef dhiyaachuun seera qabeessummaan isaanii akka to'atamu kan dirqisiisuu ta'uu qaba. Adeemsi akkasii hojiirra kan oolu yoo ta'e, baay'achaa adeemuu qajeelfamootaa sekterootaan ba'aa jiran irraa ka'amee yoo ilaalamo hangam bu'a qabeessa ta'a yaaddoon jedhu ka'uu mala. Yaaddoo kana karaa lamaan xiqqeessuun ni danda'ama jennee amanna:
- ✓ Humna namaa Caffee baay'inaa fi qulqullina barbaadamuun guutuu;
 - ✓ Akka muuxannoo biyya Ingiliizii irraa hubatamutti, qajeelfamootni to'atamuuf sadarkaa wixineetti Caffeef dhiyaachuun qabanii fi hubannoof qofa Caffeef kan dhiyaatan isaan kamfaa akka ta'an adda baasuun ni danda'ama. Haaluma kanaan, qajeelfamoonni dantaa uummataa fi mootummaa wajjiin kallattiin walqabatan sadarkaa wixineetti Caffeef dhiyaachuun yaadni akka itti kennamu ta'uu qabu. Fakkeenyaaaf, qajeelfamootni bulchiinsa:
 - Lafa magaalaa fi baadiyyaa
 - Investimentii
 - Taaksii fi gibira
 - Faayinaansii mootummaa

- Dhaabbilee misooma mootummaan walqabatan sadarkaa wixineetti Caffeef (koree Dhaabbii Dhimma Seeraa fi Bulchiinsaa) dhiyaachuun yaadni irratti kennamuu qaba.
- e) Dambiilees ta'an qajeelfamoota ragga'uun hojiirra oolan Caffeen abbummaan walitti qabuu (documented) qaba. Sababni isaa, ammatti qajeelfamoota sekteroota adda addaan ba'an qaamni mootummaa abbummaan qindeessuu fi to'atu hin jiru waan ta'eef dhaqqabamummaa isaanii irrattis hanqina bal'aa uumee jira. Kanaafis Caffeen Koreewan Dhaabbii saddeettan qabutti fayyadamuun qajeelfamoota sekterootaan ba'an salphaadhumatti qindeessuu ni danda'a. Manneen hojiis qajeelfamoota yommuu baasan (sadarkaa wixineetti Caffeen kan yaadni irratti kennames ta'e kan hin kennamiin) akkuma qajeelfamichi ragga'een Caffee beeksisuu qaba.
2. Caffeen Oromiyaa dambiilee ykn qajeelfamoota hojiirra jiran seera ofii baasee jiruun (labsiin) wal simuu dhabuu isaanii yoo beeke (fakkeenyaaaf, kanneen akka tumaalee adabbii dambii bulchiinsaa fi itti fayyadama lafa baadiyyaa) ofii isaatiin bu'aa dhabsiisuun gaarii ta'a.
3. Manneen Murtiif falmiin dhiyaatu dambii ykn qajeelfama kan bu'uureffatee yoo ta'e, akka amma bal'inaan mul'atu tumaa dambichaa ykn qajeelfamicha qofa irratti hundaa'uun murteessuu irra seerota rogummaa qaban biroo (heeraa fi labsii) waliin walbira qabuun xiinxaluun gaarii ta'a. Haaluma kanaan,
- ✓ Heera waliin walitti bu'insi kan jiru yoo ta'e, karaa Gumii Calaltuu Heeraan gara Koomishinii hiiktuu Heera Mootummaatti qajeelchuu;
 - ✓ Labsii Caffeen baase waliin walitti bu'insi kan jiru yoo ta'e, sodaa tokko malee ofumaaf hiikkoo kennuun akkuma haala isaatti dambicha ykn qajeelfamicha bu'aa yoo dhabsiise gaarii dha. Bulchiinsi manneen murtiis '*seera ifa jiru cabseera*' jechuun abbootii murtii irratti himannaa badii naamusaa dhiyeessuun dura, seerri ifa cabe jedhame seera Caffeen baase waliin walsimuun fi walsimuun dhabuu dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an to'achuuf jecha hiikkoo seeraa kenname ta'uuf ta'uu dhabuu isaa adda baafachuun gaarii dha.
4. Adeemsalee qophii dambiiwanii ilaachisee, qaama raawwachiiftuun sadarkaa wixineetti akka to'atu sirni dandeessisu (Biiroo Haqaa Oromiyaa fi Waajjira

Pirezidaantii) diriiree jira. Haa ta'u malee, qabatamatti, dambiileen seerota Caffeen baasee fi Heera waliin wal hin simne ba'a jiraachuu qorannoon kun agarsiiseera. Rakkoon kun kan maddu sekterooni wixinee qopheessuun dura qorannoo gadi fageenya qabu gaggeessuu dhabuu, fi seerichi dafee akka bahu waan barbaadamuuf Biiroon Haqaa Oromiyaa fi Waajjirri Pirezidaantii yeroo gahaa fudhachuun xiinxaluu dhabuu irraati. Kanaafuu,

- ✓ Sekterooni dambiilee wixineessuun Biiroo Haqaa Oromiyaaf dhiyeessan akkaataa dambii lak.131/2003,kwt.15tiin qorannoo gahaa ta'e irratti hundaa'uun dhiyeessuun daran barbaachisaa dha. Biiroon Haqaa Oromiyaa fi Waajjirri Pirezidaantiis qorannoongaggeeffame akkaataa barbaadamuun kan gaggeeffame ta'uu isaa mirkanoeffachuuf ciminaan yoo itti deeman gaarii ta'a.
- ✓ Biiroon Haqaa fi Waajjirri Pirezidaantii yeroo gahaa ta'e fudhachuun wixinee dambiilee akka xiinxalaniif, karooraan yoo hoogganaman gaarii ta'a. Dabalataan, gahumsaa wixineessitoota Biiroo Haqaa Oromiyaa fi damee seeraa Waajjira Pirezidaantii Oromiyaa cimsaa adeemuun gaarii dha. Kun, jalqabuma ramaddiin yommuu ta'u ogeessota gahumsa ol'aanaa qaban filachuu, fi erga ramaddiin gaggeeffamee booda ammoo leenjii kennaa adeemuun ta'uu danda'a.

Maddeewan Wabii

A) Joornaalota

Aron Degol and Abdulatif Kedir, Administrative Rulemaking in Ethiopia: Normative and Institutional Framework, *Mizan Law Review*, Vol. 7, No.1, September 2013

Oyelami, T.O., THE CHALLENGES OF CONTROLLING ADMINISTRATIVE LEGISLATION IN NIGERIA, *NIALS Law and Development Journal 2010*.

Beatson, Jack (1979) "Legislative Control of Administrative Rulemaking: Lessons from the British Experience," *Cornell International Law Journal*: Vol. 12: Iss. 2, Article 3.

Vivian C. Madu, Judicial Review of Legislation NIALS International, *Journal of Legislative Drafting (NIJLD)* Vol. 1, No. 1 (2012).

Kathryn A. Watts (2014), Rulemaking as Legislating, Forthcoming in the *Georgetown Law Journal*. 9/22/2014 working draft

B) Heerotaa fi Seerota

Proclamation No. 1/1995, Proclamation of the Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, *Federal Negarit Gazeta*, 1995

Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyya'ee Bahe Labsii Lak. 46/1994 fi fooyya'iinsa Labsii Lakk. 94/1997 fi 108/1998

Wixinee Labsii Seera Bulchiinsaa Federaalaa

C) Labsiilee, Dambiilee fi Qajeelfamoota sakatta'aman

I) Labsiilee

Labsii Bulchiinsaa fi Ittifayadama Lafa Baadiyyaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 56/1994, 70/1995 fi 103/1997 Irra deebiidhaan fooyessuuf bahe Lakk. 130/1999

Labsii Bulchiinsa Investmentii mootummaa naannoo oromiyaa irra deebiidhaan murteessuuf bahe lakk. 115/1998 foyyessuuf bahe Lakk. 138/2000

Labsii Qaamolee Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu, Aangoo fi Hojii Isaanii Murtteessuuf Bahe Lakk. 199/2008

Labsii Kenniinsa Hayyamaa fi Bulchiinsa Abukaatoo fi Barreessitoota Dhimma Seeraa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. 182/2005.

Labsii Kenniinsa Hayyamaa fi Bulchiinsa Abukaatoo fi Barreessitoota Dhimma Seeraa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. 182/2005 fooyyessuuf Labsii Lakk 189/2007

Labsii Gibira Galii Naannoo Oromiyaa Lakk. 202/2009

Labsii Abbaa Taayitaa Galiwan Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuuf bahe Lakk 175/2005

Labsii Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Murteessuuf Bahe, Lak. 201/2009

Labsii Waajjira Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak. 191/2007

Labsii hojjetoota mootummaa naannoo oromiyaa lakk. 61/1994

Labsii hojjetoota mootummaa naannoo oromiyaa lakk 61/1994 fooyyessuuf bahe lakk 104/1997

Labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak. 195/2008

Labsii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak. 195/2008 fooyyessuuf bahe lakk. 196/2008

Labsii Sakatta'iinsa Dhiibbaa Naannoo Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.176/2005

Labsiin Manneen Murtii Hawaasummaa Gandaa Irra Deebi'anii Dhaabuu fi Aangoo Isaanii Murteessuuf Bahe Lak. 66/1995 Irra Deebiidhaan Fooyeessuuf Bahe Lak.128/1999

Labsii Gumii Calaltuu Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuu, Aangoo fi Hojmaata isaa Muteessuuf bahe Lakk. 168/2003

Labsii Komishinii Hiikkaa Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuu, Aangoo fi Hojmaata isaa Muteessuuf bahe Lakk. 167/2003

Labsii Dhaabbilee Misoomaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 181/2005

Labsii Gamoo Naannoo Oromiyaa Lak. 174/2004

Labsii Koomishinii Jeequmsa Naannoo Oromiyaa Keessatti Ka'e Qulqulleessu Hundeessuuf Bahe Lak.107/1998

Proclamation No. 916./2015, Definition of Powers and Duties of the Executive Organs of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Proclamation.

Labsii Magalata Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lak 186/2006

II) Dambiilee

Dambii Bulchiinsaa fi Ittifayadama Lafa Baadiyyaa Naannoo Oromiyaa Lakk.151/2005

Dambii Kenniinsa Hayyamaa fi Bulchiinsa Abukaatotaa fi Barreessitoota Dhimma Seeraa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe Lakk. 177 /2008

Dambii Bulchiinsa Hojjetoota Mootumma Abbaa Taayitaa Galiiwan Oromiyaa Lakk. 160/2005

Dambii akkaataa Gurmaa'ina, Hojimaata, Naamusa Miseensotaa fi Sirna Walgahii Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Murteessuuf Bahe Lakk. 3/2001

Dambii Sirna Kenniinsa Manaa fi Lafa Mana Jirenyaa Barsiisota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe lakk. 183/2008

Dambii Sirna Raawwanna Naamusaa fi Dhiyeeffanna Komii Hojjetoota Mootummaa Naannoo Oromiyaa lakk. 36/1996

Dambii Magaalota Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 186 /2008

Dambii To'anno Nageenya Tiraafikaa Oromiyaa Lak.194/2008

Dambii Hojmaata Mana Marii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. 131/2003

Dambii Ittiin Bulmaata Abbootii Alangaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Fooyyeessuuf Bahe Lak. 161/2005

Dambii Bulchiinsa Invastimantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Murteesuuf Bahee Lakk. 141/2004

Dambii Sirna Kenniinsa Manaa fi Lafa Mana Jirenyaa Barsiisota Mootummaa Naannoo

Oromiyaa Murteessuuf Bahe Lakk.183 /2008

Dambii Waajjira Qindeesaa Piroojaktii Sirna Qabiinsa Ragaa Lafa Magaalaa Hundeessuuf bahe Lakk. 142/2004

Dambii Labsii Dhaabbilee Misooma Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 181/2005

Raawwachiisuuf Bahe Lakk. 184 /2008

Dambii Ejensii To'ataa Dhaabbata Bosona Mootummaa Hundeessuuf Bahe Lak.84/1999

Dambii Dambii Ejensii Galmeessa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa Naannoo Oromiyaa Hundeessuuf Bahe Lakk 169/2006

Dambii Kaffaltii Tajaajilaa Kenniinsa Waraqaa Ragaa Ragaalee Bu'uuraa Hawaasummaa

Naannoo Oromiyaa Murteessuuf Bahe Lak. 188/2008

III) Qjeelfamoota

Qajeelfama manneen mootummaa bulchuuf bahe lakk. 10/2006

Qajeelfama Sirna Naamusa Hojjetoota Abbaa Taayitaa Galiiwan Oromiyaa Lakk. 3/2006

Qajeelfama Sirna Naamusa Hojjetoota Abbaa Taayitaa Galiiwan Oromiyaa Lakk. 3/2006
fooyessuuf bahe Lakk. 08/2008

Qajeelfama To'annoos Sochii Bu'aa Bosonaa fi Itti Fayyadama Bu'aa Bosonaa Mootummaa
Naannoo Oromiyaa

Qajeelfama sirna kenniinsa manaa fi lafa mana jirenyaa barsiisota naannoo oromiyaa lakk.
5/2009

Qajeelfamni Raawwii Ramaddii Hojjetoota Mootummaa Gitoota Hojii Mala Qabxiin Madaaluu
fi Sadarkeessuu Hojiitiin Madaalamani Sadarkeeffaman Irratti Gaggeessuu Qophaa'e lakk.
10/2009

Godina Booranaatti Dheedaa Yaaliif Filataman Qabiyyee Lafa Waliinii Bulchuu, galmeessuu fi
waraqaa ragaa kennuuf bahe Lakk. 02/2009

Qajeelfama Bulchiinsa Invastimantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 1/2004

Qajeelfama Ragaa Barnootaa fi Madaallii Mirkanoeffanna Gahumsa Ogummaa (COC) Sobaa
Qulqulleessuuf Bahe Lakk. 11/2009

Qajeelfama Qaxaraa Eebbfamtootaa fi shallaggii miindaa hojjetootaa

Qajeelfama deggersaa misoomaa fi babal'ina industirii mootummaa naannoo oromiyaa
raawwachiisuuf bahe lakk. 18/2010

Qajeelfama hoggansa qabeenya hojii misoomaa hirmaanaa ummataa fi deggersa mootumaa
lakk. 16/2008

Qajeelfa lafa gaaraa, tulluwani fi bowwaa namaan hin qabamne kunuunsuu fi eeguudhaan
misoomaaaf oolchuuf bahe lakk. 02/2005

Qajeelfama sirna dhaqqabsiisaa fi raabsaa seerota naannoo oromiyaa murteessuuf bahe lakk.
19/2004

Qajeelfama adeemsa seera tumuu Caffee mootummaa naannoo oromiyaa murteessuuf bahe lakk.
9/2004

Qajeelfama kenna hayyamaa fi agarsiisa daldalaa fi baazaarii naannoo Oromiyaa lakk. 2/2009

IV) Seerota Biyya Alaa

- Interpretation Act of Nigeria 1964 LFNF
- The American Administrative Procedure Act (APA) of 1946.
- British Statutory Instruments Act, 1946

D) Maddeewwan Toora Interneetii

Beyond Powers and Branches in Separation of Powers Law. *U. Pa. L. Rev.*, 1. Retrieved from http://heinonlinebackup.com/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/pnlr150§ion=21

Dr. Ketan Govekar, Delegated Legislation in India, Kare College of Law, Margao, www.grkarelawlibrary.yolasite.com/.../FM-Jul14-LT-2-Ketan.pdf <gaafa 27/2/2010 kan ilaalame>;

Delegated Legislation in Nigeria: the Challenges of Control, 2013/2014, F12, www.sas-space.sas.ac.uk/.../ Jemina%20 Fabiawari%20 Benson %20 LLM% 20D.. <gaafa 27/2/2010 kan ilaalame>

Martin Shapiro, Judicial Delegation Doctrines: The US, Britain and France, www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/713601590 <gaafa 27/2/2010 kan ilaalame>

Separation of power- an overview, <http://www.ncsl.org/research/about-state-legislatures/separation-of-powers-an-overview.aspx>

Dr Sunita Zalpuri, Training Package on Administrative Law, Reading Material ; http://persmin.gov.in/otraining/UNDPProject/undp_modules/Administrative%20Law%20N%20DLM.pdf <Onkoloolessa 13, 2010 kan ilaalame>

Delegated legislation, historical perspective house of commons <https://www.ourcommons.ca/ParleauMontpetit/DocumentViewer.aspx?DocId=1001&Language=E&Print=2&Sec=Ch17&Seq=0>

Principle of Separation of Powers, <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/constitutional-law/principle-of-the-separation-of-powers-constitutional-law-essay.php>

Delegate legislation-UK parliament, <http://www.parliament.uk/about/how/laws/delegated> <accessed on 11/4/2017>

Parliamentary Scrutiny of Executive Rule Making (PRS Legislative Research), 2012; www.prssindia.org/.../1370586704_Parliamentary%20Scrutiny%20of%...

Question hour in Lok Sabha- parliament of India, <http://www.ParliamentofIndia.nic.in/ls/intro/p6.htm> accessed on 11/3/17

Judicial control <https://revisionworld.com/a2-level-level-revision/law-level-revision/delegated-legislation/controls/judicial-controls> <accessed on 11/5/2017>.

E) Kanneen Biroo

Dr. Yogendra Narain (2005), Rajya Sabha Practice & Procedure Series, F. No. RS. 17/5/2005-R & L Series, Committee on Subordinate Legislation docplayer.net/37643129-Rajya-sabha-practice-procedure-series-visitor.

Jemina Fabiawari Benson (2014) Delegated Legislaion in Nigeria: The Challenges Of Control. sas-space.sas.ac.uk/... /Jemina%20Fabiawari%20 Benson% 20LLM%20D..

Leelakrishnan, P.(1987). Delegated Legislation and Delegation of Powers : New Horizons of Environ- mental protection, (1991)

Nwagbara, C., & Li, M. (2015). Delegated Legislation And Delegation Of Powers In The Nigeria Administrative Law Context, 3 (June),

Treasury, N. Z. (2009). Presentation notes - John Burrows - Legislation, Primary Secondary and Tertiary - Treasury Guest Lecture - May 2009, (May), 1–22.

Ralph F. Fuchs, Procedure in Administrative Rulemaking, Indiana University School of Law, 1938

Marume, S. B. M., Jubenkanda, R. R., Namusi, C. W., & Madziyire, N. C. (2016). Subsidiary Legislation as a Vital Component of Administrative Law, 4(1), 2014–2017.

Vendors, U. S., Procedure, P., Act, C. E., Green, N., & Act, T. (2012). Parliamentary Scrutiny of Executive Rule making Background Note for the Conference on Effective Legislatures, (11). Factsheet L7 Legislative Series Revised May 2008, Statutory Instruments House of Commons Information Office

Sabti, S. A., Prades, A., & Prades, A. (2017). A comparative study of delegated legislation : With special reference to United States of America and United Kingdom, 3(3), 70–74.

Poverty, F., Economic, U., View, D., Way, R., & Mollah, A. H. (2017). Judicial Control over Administration and Protect the Citizen' s Rights : An Analytical Overview

F) Tarree Namoota Af-gaaffii Deebisanii

1. Addisu Laggaas, Ogeessaa Seeraa fi Gorsaa Ol'aanaa dhimma seeraa Waajjira Pirezidaantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa gaafa 22/5/2010
2. Isaa Boruu, Dura-taa'aa Koree Dhaabbii Dhimmoota Seeraa fi Bulchiinsa Caffee Oromiyaa gaafa 14/7/2010
3. Fayyisaa Tolosaa, Gaggeessaa fi Qindeessaa Dhaddacha Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaa, gaafa 14/5/2010

4. Bisiraat Tasfaayee, gaggeessaa garee siivilii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Bahaa gaafa 23/5/2010
5. Abbabaa Jootee, A/Murtii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa dhaddacha dhaabbii Lixaatti gaafa 2/5/2010
6. Hajii Arsee, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qorannoo fi Qophii Wixinee Seeraa Biiroo Haqaa Oromiyaa gaafa 21/5/2010
7. Sulxaan Abdoo, Wixineessaa Seeraa Biiroo Haqaa Oromiyaa gaafa 21/5/2010
8. Biiniyaam Makibab, Wixineessaa Seeraa Biiroo Haqaa Oromiya gaafa 21/5/2010
9. Leeyilaa Mohaammad, Wixineessituu seeraa Biiroo Haqaa Oromiyaa gaafa 21/5/2010
10. Galataa Akkumaa, Wixineessituu Seeraa Biiroo Haqaa Oromiyaa gaafa, 21/5/2010
11. Kadiir Hamnuu, Ogeessa Seeraa Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa waliin gaafa 8/5/2010
12. Fufaa Laggasaa, Itti Gaafatamaa Tajaajila Seeraa, Biiroo Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa,waliin gaafa 17/5/2010
13. Gammadaa Waariyaa,A/Alangaa Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa gaafa 8/5/2010
14. Heenook Kabbaboo,Ogeessa Seeraa Abbaa Taayitaa Galiiwwan Oromiyaa gaafa 8/5/2010
15. Silashii Fiqaaduu, Walitti Qabaa Abbootii Seeraa Mana Murtii Bulchiinsaa Biiroo Paabilik Sarvisii fi Bulchiinsa Gaarii Oromiyaa gaafa 22/6/2010
16. Addisuu Fallaqaa, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa gaafa 7/5/2010
17. Abdii Kadiir, Gorsaa Dhimmoota Seeraa Caffee Oromiyaa gaafa 7/5/2010
18. Wandimmuu Kabbadaa, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Kenna Tajaajila Abbaa Seerummaa Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii, gaafa 4/5/2010
19. Dabalee Xilaahun, A/Murtii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii, gaafa 4/5/2010
20. Bazzuu Lammii, A/Murtii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii,gaafa 4/5/2010
21. Gammachuu Dabalaa, A/Murtii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii, gaafa 4/5/2010
22. Biqilaa Abarraa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aana Godina Addaa Adaamaa, gaafa 3/5/2010
23. Soloomoon Gaarradoo, A/Murtii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Addaa Adaamaa, gaafa 3/5/2010
24. Kaasahun Guuttataa, A/Murtii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha dhaabbii Kibbaa, gaafaa 24/5/2010
25. Gabii Galatoo, A/Murtii Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha dhaabbii Kibbaa, gaafaa 24/5/2010
26. Ashannaaffi Raggaasaa, A/Murtii Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha dhaabbii Kibbaa, gaafaa 24/5/2010
27. Hirphoo Irreessoo, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Shaashamannee, gaafa 23/5/2010
28. Badiirtemaam Umar, Gaggeessaa Kenna Tajaajila Abbaa Seerummaa Mana Murtii Ol'aana Godina Addaa Adaamaa, gaafa 3/5/2010
29. Efereem daayirekteera dariktoreetii kenna deggersa ogummaa hojii seera tumuufi hordoffii fi to'anno Caffee Oromiyaa, gaafa 07/05/2010

30. Biqilaa Oljirraa, bakka bu'aa Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Guutoo Giddaa gaafa 3/5/2010
31. Alamuu Guutaa, gaggeessaa garee siivilii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Wallagga Bahaa gaafa 2/5/2010
32. Biraanuu Yaadasaa, Abbaa Adeemsa Hojji Dhimmoota Seeraa fi Ol'iyyannoo, Koomishinii Investimentii Oromiyaa, gaafa 7/5/2010
33. Yooseef Abarraa, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Magaalaa Adaamaa, gaafa 2/5/2010
34. Aliyyii Heereddiin, A/Murtii Mana Murtii Aanaa Magaalaa Adaamaa, gaafa 2/5/2010
35. Maammoo Tusii, Abbaa Adeemsa Hojji Kenna Tajaajila Abbaa Seerummaa Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii Lixaa, gaafa 23/5/2010

G) Tarree Galmeewan Mana Murtii Idilee fi Mana Murrtii Bulchiinsaa

1. Warqituu Safaraa Vs Abbaa Taayitaa Daandiwwan Oromiyaa MMBulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. G W-909/10
2. Geetahuun Dhufeera Vs Abbaa Taayitaa Galiiwanii Damee Bulchiinsa Magaalaa Sabbataa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.G-816/2009
3. Tigist BiyaazinilinyVs Waajjira Bulchiinsa Fi Nageenya Godina Wallagga Bahaa Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. GT-947/10
4. Ashannaafii Caalii Vs Waajjira Bishaan, Albuudaa, fi Inarjii Aanaa Gullisoo, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G.A-838
5. Tasfaayee Mokonnin Vs Abbaa Taayitaa Geejjibaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G T-904/10
6. Abarraa Mogosee Vs Waajjira PSMQHN Godina Sh/Lixaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G.A-950/10
7. Sintaayyoo Warquu Vs Dhimmaa Hojjetaaf Hawaasummaa Aanaa Giddaa Ayyaanaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G.S-914/10
8. Soolan Saamu'eel Vs Dhimmaa Hojjetaaf Hawaasummaa Oromiyaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. G S-880/201
9. Mangistuu Galaa Vs Abbaa Taayitaa Daandiwwan Oromiyaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G M-906/10
10. Bulbulee Qumbii Vs Abbaa Taayitaa Galiiwan Damee Bulchiinsa Magaalaa Asallaan Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G B-685/09
11. Geetaaneh Ayyaanaa Vs Inistitiyuutii Planii Magaalota Oromiyaa, Mana Murtii Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak. G G-896/10
12. Yaadasaa Cawaqaqaa Vs Inistitiyuutii Planii Magaalota Oromiyaa Lak. G Y-895/10
13. Haaruun Umar Vs Aliyyii Guutoo (fa'a N-2), Murtii Aanaa Mi'eessoo Lak. G 05921
14. Dhimma ol'iyyannoo Aliyyee Hayiradin Vs Aliyyii Guutoo, Manni Murtii Ol'aanaa Godina Haragee Lixaa Lakk. G 33367
15. Dhimma Ol'iyyannoo Aliyyee Hayiradin Vs Aliyyii Guutoo, Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddachi Ijibbaataa Lakk. G 186120
16. Abbaa Alangaa Vs Guuttataa Jootee, Mana Murtii Aanaa Hoomaa Lakk. G 04842

17. Dhimma Ol'iyyannoo Guuttataa Jootee Vs Abbaa Alangaa Godina Wallaga Lixaa, Mana Murtii Ol'aanaa Godina Wallagga Lixaa Lakk. G 30672
18. Dhimma Ol'iyyannoo Guuttataa Jootee Vs Abbaa Biiroo, Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha Dhaabbi Lixaa Lakk. G 207943
19. Abbaa Alangaa Aanaa Wandoo Vs Bashaa Ganamoo (fa'a N-2) Mana Murtii Aanaa Wandoo Lakk. G 02170
20. Dhimma ol'iyyannoo Abbaa Alangaa Godina Arsii Lixaa Vs Bashaa Ganamoo (fa'a N-2) Mana Murtii Godina Arrsii Lixaa Lakk. G 23769
21. Dhimma ol'iyyannoo Bashaa Ganamoo (fa'a N-2) Vs Abbaa Alangaa Biiroo Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha Dhaabbi Kiibbaa Lakk. G 195657
22. Dhimma ol'iyyannoo Bashaa Ganamoo (fa'a N-2) Vs Abbaa Alangaa Biiroo Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 230693
23. Dhimma ol'iyyannoo Aliyyii Muummad Vs Hawituu Adam, Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Dhaabbi Bahaa, Lakk. G 258589
24. Dhimma ol'iyyannoo Abbabee Tolaa Vs Masarat Dhugaa (fa'a N-3) Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 180132
25. Dhimma ol'iyyannoo Gammachuu Huseen Vs Shaggaa Daddafoo (fa'a N-3) Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 199982
26. Waajjira Lafaa fi Eegumsa Naannoo Aanaa Jalduu Vs Baqqalaa Dabaree Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 184216
27. Birhaanuu Absiisaa (fa'a N-3) Vs Irkoo Tolasaa (fa'a N-2) Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 183595
28. Bashaadduu Guddataa (fa'a N-3) Vs Addunyaay Guddataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaatti Dhaddacha Ijibbaataa Lakk. G 186190

MILTOOLEE :Af-gaaffiwwan adda addaa

Unka 1: Afgaaffii Gorsaa Seeraa Waajjira Pirezidaantiif Qophaa'e

1. Dambiilee fi qajeelfamootni kaka'umsa waajjira keessaniin aangoo bakka bu'insaan ba'an meeqa ta'u? Dambiilee fi qajeelfamootni kunniin **adeemsa attamii keessa** darbanii qophaa'u? Adeemsi qophii kun hojimaatamoo seeraan barreffamee jira?
2. Dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan sekteroonni biroo baafatan ilaachisee (adeemsa qophii fi qophiin boodas kan jiru) gaheen Waajjira Pirezidaantii qabatamaan jiru maali?
3. Gahee ba'achuu qabdan kana akka ba'attaniif uwvisni seeraaahaan jiraa? Yoo hin jiraanne maaliif? Akka jiraatuuf, yaaliin armaan dura taasiftan jiraa? Yaalichi milkaa'emoo hin milkoofne?
4. Gahee ba'achuu qabdan kana akka hin ba'anneef seerri ykn hojimaati akka danqaatti isin kaastan ni jiraa? Yoo jiraate maal fa'i?
5. Qajeeltoowwan adeemsa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an hojiirra oolchuu ilaachisee (qajeeltoo beeksisa (principle of notice), qajeeltoo uummata hirmaachisuu (principle of public participation), qajeeltoo maxxansaa (principle of publication), fi qajeeltoo to'annoo (principle of control)) qabatamni jiru maal fakkaata? Bifa kamiin hojiirra oolaa akka jiranii fi rakkowwan qabatamatti mul'atan duguuguun nuuf ibsaa!
6. Qajeelfamootni seekteroota mootummaan ba'an dambii kaabineen naannoo baasu waliin walsimuu fi wal simuu dhabuu isaanii haalli itti to'atamu jiraa? Hin jiru yoo ta'e, maaliif? Jira yoo ta'e fakkeenyaa deeggaruun nuuf ibsaa!
7. Sirni kenniinsa aangoo bakka bu'insaa labsii/dambii keessatti yommuu tumamu ifa ta'u fi dhiisuu isaa ilaachisee xiyyeffannoon kennamu hangami? Daangaa isaa ilaachiseehoo mariin ni taasisfamaa
8. Dambiawan adda addaa baahan ilaachisee qaamota dhimmi ilaallatu hirmaachisuun (public participation) ni jiraa? Yoo jiraate, bifa attamiin hirmaachiftu?
9. Akka waliigalaatti, to'annoo dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an bu'a qabeessa taasisuuf eenu maal osoo godhee gaarii ta'a jettu?

Unka 2: Afgaaffii Waajjira Caffee Oromiyaatiif Qophaa'e

1. Dambiilee fi qajeelfamootni qaamolee mootummaa biroo, keessattuu qaama raawwachiistuu bahan Caffeen to'atamuu qabu jettanii yaadduu? Eyyee yoo ta'e, sirni to'annoo gama kanaan diriire ni jiraa? Akka waliigalaatti, hubannoona kana irratti jiru maal fakkaata?
2. To'annoo gaggeessuuf wanti akka hudhaatti ka'u jiraa? Fakkeenyaaaf, ogeessaad dhimmicha irratti hubannoona gahaa qabu dhabuu, hanqina bajataa, xiyyeffannoon kennuu dhabuufa'iin walqabsiisuun nuuf kaasuu dandeessu.

3. Sirni kenninsa aangoo bakka bu'insaa labsii keessatti yommuu tumamu ifa ta'uu fi dhiisuu isaa ilaachisee xiyyeffannoon kennamu hangami? Daangaa isaa ilaachiseehoo mariin ni taasifamaa?
4. Sirni keenninsa aangoo bakka bu'insaa labsiileen taasifamu qabatamaan bifa adda addaa qaba. Labsiileen tokko tokkoakkuma waliigalaatti labsicha raawwachiisuuf dambiin ykn qajeelfamni bahuu akka danda'u ibsu. Tokko tokko ammoo labsicha keessaa dhimma ta'e qofa irratti dambiin ykn qajeelfamni ba'uu akka danda'u. Ammas, tokko tokko tooftaa lachuu walfaana gochuun aangoo bakka bu'insaan seera baasuu ni kenu. Adda addummaan akkasii maaliif mul'ata? Adda addummaan akkasii kun to'annoo seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an irratti dhiibbaa qabaachuuf qabaachuuf dhabuu ilaachisee hubannoona jiru maal fakkaata?
5. Seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an (adeemsa qophii keessattis ta'e, qophiin booda) bifa kamiin to'attu? Seerrii fi hojimaati gama kanaan jiru maal fakkaata? Qaawwi jiruhoo? Koreewan dhaabbii Caffee keessaa hojii kanaaf itti gaafatamummaa kan fudhate jira? Yoo jiraate sochii attamii taasisaa jira?
6. Qajeeltoowwan adeemsa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an hojiirra oolchuu ilaachisee (qajeeltoo beeksisa, qajeeltoo uummata hirmaachisuu, qajeeltoo maxxansaa fi to'annoo) qabatamni jiru maal fakkaata?
7. Seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an keessaa seerota Caffeen aangoo uumamaan baase wajjiin walitti bu'a/bu'u jedhamee komiin isiniif dhiyaatee beekaa? Haala kamiin keessummeessitan?
8. Seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an keessaa seerota aangoo uumamaa Caffeen baase wajjiin walitti bu'u/bu'an jedhaman ni jiruu? Fakkeenyaaaf, dambii fi/ykn qajeelfama isa kami?
9. Labsii Caffeen baasu dambiilee fi qajeelfamootni aangoo bakka bu'insaan akka ba'an kan tume yoo ta'e, dambiilee fi qajeelfamootni kanniin yeroo yaadame keessatti ba'aa jiruu? Ba'uuf dhiisuu isaanihoo bifa kamiin to'attu?
10. Labsiwwan Caffeen ba'an yeroo fooyya'anitti dambiileen labsiwwan duraan hojiirra turan bu'uureffatanii ba'an wajjiin fooyyaa'uu fi fooyyaa'uu dhabuu ni to'attuu? Kan to'attan yoo ta'e, haala kamiin to'attu? Qaawwi gama kanaan mul'atu maali?
11. Labsiin osoo hin aangessiin dambiwwan ba'anii hojiirra yeroo oolan ni jira? Gama kanaan to'annoo Caffeen taasisu maal fakkaata?
12. Akka waliigalaatti, to'annoo dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an bu'a qabeessa taasisuuf eenu maal osoo godhee gaarii ta'a jettu?

Unka 3: Afgaaffii Wixineessitoota fi Hooggantoota BHOTIIF QOPHAA'e

1. Akka BHOTTI, dambiilee fi/ykn qajeelfamoota meeqa baafattanii itti hojjechaa jirtu?
2. Qajeelfamoota kanniin yeroo baafattan adeemsa attamii hordoftu? Adeemsi kun hojimaatamoo barreffamaan jira?

3. Qajeeltoowwan adeemsa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an hojiirra oolchuu ilaachisee (qajeeltoo beeksisaa, qajeeltoo uummata hirmaachisuu, qajeeltoo maxxansaa fi to'annoo) qabatamni jiru maal fakkaata?
4. Qajeelfamoonni fi/ykn dambiileen kунин dambii, labsii, fi Heera mootummaa wajjiin walsimuu fi walsimuu dhabuu isaa attamittiin to'attu? Yeroo wixineessitanitti seerota armaan dura ba'an hangam sakattaatu?
5. Qajeelfamoota itti hojjetaa jirtan keessaa dambii ykn labsii waliin wal hin unatu jedhamanii kan komataman jiruu? Yoo jiraate, isa kami/isaan kami?
6. Qajeelfamootni seekteroota mootummaan ba'an dambii kaabineen naannoo baasu waliin walsimuu fi wal simuu dhabuu isaanii haalli itti to'atamu jiraa? Yoo hin jiru ta'e maaliif? Yoo jiraate fakkeenyaan deeggaruun nuuf ibsaa
7. Dambiin osoo hin aangessiin qajeelfamoonni ba'anii hojiirra haalli itti oolan ni jiraa? Gama kanaan to'annoon Caffeen, Kaabinee naannichaan, ykn Biiroo keessaniin taasifamu maal fakkaata?
8. Qaamoleen akka seerri ba'uuf gaafatan qajeelfama ifa ta'e (drafting instruction) wixineessitootaaf kennuu wajjiin walqabatee rakkowwan qabatamatti mul'atan jiruu? Yoo jiraatan maaliin ibsamu?
9. Sirni kenninsa aangoo bakka bu'insaa labsii keessatti yommuu tumamu ifa ta'uu fi dhiisuu isaa ilaachisee xiyyeffannoon gama wixineessitootaanis ta'e gama Caffeen kennamu hangami? Daangaa isaa ilaachiseehoo mariin ni taasifamaa?
10. Sirni keenninsa aangoo bakka bu'insaa labsiileen taasifamu qabatamaan bifa adda addaa qaba. Labsiileen tokko tokko akkuma waliigalaatti labsicha raawwachiisuuf dambiin ykn qajeelfamni bahuu akka danda'u ibsu. Tokko tokko ammoo labsicha keessaa dhimma ta'e qofa irratti dambiin ykn qajeelfamni ba'uakka danda'u. Ammas, tokko tokko tooftaa lachuu walfaana gochuun aangoo bakka bu'insaan seera baasuu ni kenu. Adda addummaan akkasii maaliif mul'ata? Adda addummaan akkasii kun to'anno seerota aangoo bakka bu'insaan ba'an irratti dhiibbaa qabaachuuf qabaachuuf dhabuu ilaachisee hubannoон jiru maal fakkaata?
11. Labsiin osoo hin aangessiin dambiiwan ba'anii hojiirra haalli itti oolan ni jiraa? Gama kanaan to'anno Caffeen, Kaabineen ykn Biiron keessan taasisu maal fakkaata?
12. Maanuwaalii Hojimaata Qophii Wixinee Seeraa bara 2009 qophaa'e hojiirra oolchuu keessatti harcaatiwwan mul'atan maal fa'i?
13. Akka waliigalaatti, qajeelfamoota sektera keessanii baasuu wajjiin walqabatee rakkowwan jiran maalfa'i? Furmaanni isaahoo?

Unka 4: Afgaaffii Seekteroota Mootummaa Filatamaniif Qophaa'e

1. Akka seekterea keessanii, qajeelfamoota meeqa baafattanii itti hojjechaa jirtu?
2. Qajeelfamoota kanniin yeroo baafattan adeemsa attamii hordoftu? Adeemsi kun hojimaatamoo barreffamaan jira?

3. Qajeeltoowwan adeemsa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an hojiirra oolchuu ilaachisee (qajeeltoo beeksisaa, qajeeltoo uummata hirmaachisuu, qajeeltoo maxxansaa fi to'annoo) qabatamni jiru maal fakkaata?
4. Qajeelfamoonni kunniin dambii, labsii fi Heera mootummaawajjiin walsimuu fi walsimuu dhabuu isaa attamittiin to'attu? Yeroo wixineessitanitti seerota armaan dura ba'an hangam sakattaatu?
5. Qajeelfamoota itti hojjetaa jirtan keessaa dambii ykn labsii waliin wal hin unatu jedhamanii kan komataman jiruu? Yoo jiraate, isa kami/isaan kami?
6. Qajeelfamootni seekteroota mootummaan ba'an dambii kaabineen naannoo baasu waliin walsimuu fi wal simuu dhabuu isaanii haalli itti to'atamu jiraa? Yoo hin jiru ta'e maaliif? Yoo jiraate fakkeenyaa deeggaruun nuuf ibsaa
7. Dambiin osoo hin aangessiin qajeelfamoonni ba'anii hojiirra haalli itti oolan ni jiraa? Gama kanaan to'annoon Caffeen ykn Kaabinee naannichaan taasifamu maal fakkaata?
8. Qaamoleen akka seerri ba'uuf gaafatan qajeelfama ifa ta'e (drafting instruction) wixineessitootaaf kennuu wajjiin walqabatee rakkowwan qabatamatti mul'atan jiruu? Yoo jiraatan maaliin ibsamu?
9. Akka sektera keessaniitti, ogeessonni dambiilee/qajeelfamoota wixineessan ogummaa seera wixineessuu ni qabu? Leenjiin gama kanaan kennamu maal fakkaata?
10. Akka waliigalaatti, qajeelfamoota sektera keessanii baasuu wajjiin walqabatee rakkowwan jiran maalfa'i? Furmaanni isaahoo?

Unka 5: Afgaaffii Abbootii Murtii Waliin Gaggeeffame

1. Dhimmootni labsii fi dambii ykn qajeelfamaan walfaallessan gara mana murtii keessaniitti dhiyaatanii beekuu? Dhiyaataniiru yoo ta'e, attamittiin furtan?
2. Gosti dhimmoota gaaffii ^{ffa} irratti ka'an armaan dura kan isin hin mudanne yoo ta'e,gara fuulduraatti yoo isin mudatan furmaata attamii laattu? Kana ilaachisee aangoon mana murtii eessa gaha? Manni murtii kaka'umsa ofii isaatiin dambiilee fi qajeelfamootni labsii waliin walhin siman jechuun bu'aa dhabsiisuu qabamoo dirqama falmii gareewwan irraa dhiyaachuu qaba jettu? Gama kanaan waanti akka rakkotti isin kaastan maali?
3. Manni murtii dambiilee fi qajeelfamoota aango bakka bu'insaan ba'an bu'aa kan dhabsiisuu kaka'umsa mataa isaatiinimoo dirqama falmii gareewwan kaasan irratti hundaa'uu qaba?
4. Irra caalaan seerota labsii Caffeen baasuun wal hin unatne dambii moo qajelfamoota manni hojii baasuun walqabata? Fakkeenyaa deeggeruun osoo nuuf ibsitani!.
5. Qajeeltoowwan adeemsa dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an hojiirra oolchuu ilaachisee (qajeeltoo beeksisaa, qajeeltoo uummata hirmaachisuu, qajeeltoo maxxansaa fi to'annoo) qabatamni jiru maal fakkaata?
6. Akka waliigalaatti, to'anno dambiilee fi qajeelfamoota aangoo bakka bu'insaan ba'an bu'a qabeessa taasisuuf eenyu maal osoo godhee gaarii ta'a jettu?